

ΓΙΑΝΝΟΣ Γ. ΛΩΛΟΣ

“ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΑΝΑΠΝΟΗΝ ΕΧΟΝ ΕΣ ΤΗΝ ΘΑΛΑΣΣΑΝ”:
ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΤΟΥ ΕΥΡΥΠΙΔΗ ΣΤΗ ΣΑΛΑΜΙΝΑ

Η συμβολή μου στον τόμο αυτό, που είναι αφιερωμένος στην μνήμη του Καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη, αποτελείται από δύο μέρη. Στο Πρώτο Μέρος δίδεται μια σύνοψη των αποτελεσμάτων των ανασκαφών στο Σπήλαιο του Ευριπίδη στην Νότια Σαλαμίνα κατά τα έτη 1994-1997 και προβάλλονται οι διαφορετικές χρήσεις του χώρου κατά τους προϊστορικούς και ιστορικούς χρόνους. Στο Δεύτερο Μέρος εκτίθενται, ειδικότερα, τα αποτελέσματα της μακράς ανασκαφικής και επιφανειακής έρευνας του 1997 στο σπήλαιο και στην ευρύτερη περιοχή του, στην οποία είχε, για πρώτη φορά, συμμετοχή σημαντικός αριθμός φοιτητών από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Στο μέρος αυτό παρουσιάζονται τα σημαντικότερα ευρήματα και άλλα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα και διατυπώνονται ειδικότερα πορίσματα που απορρέουν από την συνδυασμένη μελέτη αρχαιολογικών, τοπογραφικών και φιλολογικών δεδομένων.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΩΝ ΕΤΩΝ 1994-1997:
ΣΥΝΟΨΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

Κατά το διάστημα από το 1994 έως το 1997 πραγματοποιήθηκε συστηματική ανασκαφική έρευνα, από επιστημονική ομάδα υπό την διεύθυνση του υπογραφομένου με την συμπαράσταση της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας του Υπουργείου Πολιτισμού, σε ιστορικό σπήλαιο κοντά στον Όρμο Περιστέρια στο νοτιότερο άκρο της Σαλαμίνας, απέναντι ακριβώς από την Αίγινα και την αρχαία Τροιζήνα, σε συνδυασμό με επιφανειακή έρευνα στην ευρύτερη περιοχή του¹.

1. Βλ. σχετικά τις παρακάτω εκθέσεις και μελέτες:

Το σπήλαιο αυτό, με βάση αρχαίες φιλολογικές μαρτυρίες (πληροφορίες σε κείμενα του Φιλοχόρου², του Σατύρου³, του Ανωνύμου Συντάκτη του Βίου του Ευριπίδη⁴ και του Aulus Gellius⁵, Ρωμαίου συγγραφέα του 2ου αι. μ.Χ.) και ένα επιγραφικό εύρημα αποφασιστικής σημασίας (από την ανασκαφή του 1996) ταυτίζεται με το περίφημο ησυχαστήριο του Ευριπίδη στην Σαλαμίνα, όπου ο ποιητής συνήθιζε να αποσύρεται και να

Γιάννος Γ. Λώλος, "Έρευνα ιστορικού σπηλαίου στη Νότια Σαλαμίνα (1994)", *Ενάλια*, Τόμ. IV, Τεύχ. 1/2, 1992 (εκδ. 1995), 30-31.

—, "Έρευνα ιστορικού σπηλαίου στη Νότια Σαλαμίνα (1995)", *Ενάλια*, Τόμ. IV, Τεύχ. 3/4, 1992 (εκδ. 1996), 42-43.

—, *Έρευνα ιστορικού σπηλαίου στα Περιστέρια Σαλαμίνας: Ανασκαφική περίοδος 1996*, (σελίδες 9). Ανασκαφική έκθεση υποβληθείσα στο ΥΠ.ΠΟ., εκτενή αποσπάσματα της οποίας δημοσιεύθηκαν στον Ελληνικό και ξένο καθημερινό και περιοδικό Τύπο κατά το διάστημα Ιανουαρίου - Φεβρουαρίου 1997.

—, "La grotte d' Euripide a Salamine", *Archeologia*, No 334, Mai 1997, 4-6.

—, "Έρευνα ιστορικού σπηλαίου στη Νότια Σαλαμίνα (1996)", *Ενάλια*, Τόμ. V, Τεύχ. 3/4, 1993, εκδ. 1998 (υπό εκτύπωση).

—, *Έρευνα ιστορικού σπηλαίου στα Περιστέρια Σαλαμίνας, 1997* (σελίδες 14). Ανασκαφική έκθεση υποβληθείσα στο ΥΠ.ΠΟ., εκτενή αποσπάσματα της οποίας δημοσιεύθηκαν στον Ελληνικό και ξένο τύπο στα τέλη Ιανουαρίου και στις αρχές Φεβρουαρίου 1998.

—, "Το Σπήλαιο του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα : Η Προϊστορία του χώρου", *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998* (υπό εκτύπωση). Βλ. και *Περίληψεις Ανακοινώσεων Συνεδρίου* (1998), 14.

—, "Το Σπήλαιο του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα : Τα αποτελέσματα της έρευνας του 1997", *Περίαπτο 1* (1998), 92-93.

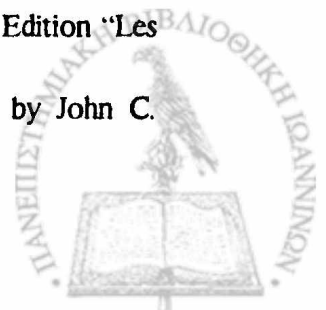
Για περαιτέρω πληροφορίες βλ. επίσης: Α. Κύρου, "Το Σπήλαιον του Ευριπίδου", Εφημ. *ΕΣΤΙΑ*, Φεβρ. - Μάρτιος 1997 (άρθρο σε τέσσερις συνέχειες). S. Huber και Y. Varalis, στο *BCH* 119 (1995), 3 : *Chronique*, 864-865. G. Touchais, στο *BCH* 120 (1996), 3 : *Chronique*, 1141. D. J. Blackman, στο *Archaeological Reports for 1997-1998*, No 44 (υπό εκτύπωση).

2. Πληροφορία του Φιλοχόρου, που μεταφέρει ο Aulus Gellius στο έργο *Noctes Atticae*, Βιβλίο XV.20.5 (βλ. σημ. 5, παρακάτω).

3. A. S. Hunt (Ed.), *The Oxyrhynchus Papyri*, Part IX, London, 1912, 151-152, 176 (Fragment 39, Col. ix).

4. *Euripide*, Tome I (Texte établi et traduit par L. Meridier), Paris, Societe d' Edition "Les Belles Lettres", 1925, σελ. 3: 62-65.

5. *The Attic Nights of Aulus Gellius*, Vol. III (with an English translation by John C. Rolfe), London, W. Heinemann, 1928, 106-107 (Βιβλίο XV.20.5).

γράφει τα δράματά του. Το σπήλαιο στα Περιστερία Σαλαμίνας, όσον αφορά στην παραθαλάσσια θέση, την μορφή και την ατμόσφαιρά του, ανταποκρίνεται, όσο κανένα άλλο από τα υπάρχοντα στη νήσο, προς τις περιγραφές του σπηλαίου του Ευριπίδη που περιέχονται στις προαναφερθείσες αρχαίες πηγές⁶. Πρόκειται για ένα μνημείο του Ελληνικού πολιτισμού ιδιαίτερης αξίας: είναι ο πρώτος ιδιωτικός, εντελώς προσωπικός χώρος, και μάλιστα χώρος πνευματικής συγκέντρωσης και δημιουργικής συγγραφής, από την Κλασική Ελλάδα, που μπορεί με βεβαιότητα να συνδεθεί με μια από τις μεγάλες μορφές του 5ου αιώνα π.Χ.

Το σπήλαιο στα Περιστερία είχαν κατά καιρούς επισκεφθεί (και είχαν περισυλλέξει όστρακα αγγείων στο εσωτερικό του) ο Δ. Ι. Πάλλας (1925), η Sylvia Benton (1932), ο Δρ. William Phelps (1966) και η Δρ. Ιφιγένεια Δεκουλάκου (1979).

Η στενή είσοδος του σπηλαίου (Εικ. 1), αθέατη από την ακτή, βρίσκεται στην απότομη πλευρά ενός βραχώδους υψώματος, επάνω από τον Ορμο Περιστερία, σε υψόμετρο 120 περίπου μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας. Από το φυσικό άνδηρο (terrace, platform) της εισόδου του σπηλαίου έχει κανείς θαυμάσια θέα προς τον Σαρωνικό (Εικ. 2). Το σπήλαιο, συνολικού μήκους 47 μέτρων περίπου, αποτελείται από δέκα (10) χώρους (Εικ. 3-4). Το εσωτερικό του δίδει την αίσθηση λαβυρίνθου (Εικ. 5), αποτελούμενο από θαλάμους με χαμηλή σχετικώς οροφή, στενότατους διαδρόμους (σύριγγες), κόγχες, εσοχές και “πατάρια” (Εικ. 6-9). Η οροφή και τα κύρια τοιχώματα του σπηλαίου είναι από γκρίζο ασβεστόλιθο, ενώ στο εσωτερικό υπάρχουν ισχυρά σταλαγμιτικά παραπετάσματα και μεμονωμένοι σταλαγμιτικοί κιονίσκοι.

Κατά την διάρκεια τεσσάρων (4) ανασκαφικών περιόδων ερευνήθηκαν συστηματικά οι επιχώσεις σε ολόκληρη την έκταση του εσωτερικού του σπηλαίου, σε βάθος, μέχρι το επίπεδο του φυσικού σταλαγμιτικού δαπέδου, καθώς και η σχετικώς λεπτή επίχωση του ανδῆρου.

Η επίχωση στο εσωτερικό του σπηλαίου, η οποία σε κανένα σημείο δεν υπερέβαινε το πάχος του ενός μέτρου και εβδομήντα εκατοστών (1,70 μ.) βρέθηκε ισχυρά διαταραγμένη, από διευθετήσεις και αναμοχλεύσεις που έγινοντο προφανώς κατά την Αρχαιότητα αλλά και από βάνουσες επεμ-

6. “Σπήλαιον αναπνοήν έχον εις την θάλασσαν” (Σάτυρος και Ανώνυμος Συντάκτης του κειμένου που επιγράφεται *Γένος Ευριπίδου και Βίος*) και “spelunca tætra et horrida” - “σπηλιά δυσάρεστη/απωθητική και τρομακτική” (Aulus Gellius).

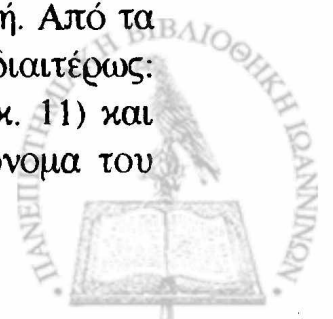

βάσεις λαθρανασκαφένων σε νεώτερους έως και πολύ πρόσφατους χρόνους, και περιείχε ευρήματα σε πλήρη ανάμιξη, τα οποία, όμως, υποδηλώνουν τις ποικίλες λειτουργίες του σπηλαίου κατά την διάρκεια πέντε (5) διαφορετικών περιόδων της Ελληνικής Προϊστορίας και Ιστορίας, συγκεκριμένα κατά την Νεώτερη Νεολιθική, την Υστερη Μυκηναϊκή, την Κλασική και την Ρωμαϊκή εποχή και κατά την Φραγκοκρατία (κατά τον πρώιμο 14ο αιώνα μ.Χ.).

Στη Νεώτερη Νεολιθική εποχή (5300-4500 π.Χ. περίπου), κατά την οποίαν το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως χώρος εποχικής ανθρώπινης εγκατάστασης και δραστηριότητας, ανάγεται ένα πλήθος ευρημάτων προερχομένων από όλους ανεξαιρέτως τους χώρους του σπηλαίου. Σε αυτά περιλαμβάνονται: 3500 περίπου όστρακα αγγείων διαφόρων κατηγοριών, εκατοντάδες λιθίνων εργαλείων, 16 λίθινες αιχμές βελών σε άριστη διατήρηση, ποσότητα θαλασσιών οστρέων, κοσμήματα από όστρεο, οστούν και λίθο, ένα ακέραιο δακτυλιόσχημο ασημένιο εξάρτημα ή περίαπτο από σφυρηλατημένο έλασμα, γνωστού “ευρωπαϊκού” ή “διεθνούς” τύπου, με ευρεία διάδοση κατά την 4η και 3η χιλιετία π.Χ., καθώς και το ανώτερο ήμισυ γυναικείου ειδωλίου από λευκό μάρμαρο, με ίχνη κόκκινης διακόσμησης (Εικ. 10).

Κατά την Υστερη Μυκηναϊκή εποχή (συγκεκριμένα κατά το διάστημα 1400-1200/1150 π.Χ. περίπου), ο μεγάλος θάλαμος (Θάλαμος VIII) του σπηλαίου λειτούργησε ως χώρος ενταφιασμών (Εικ. 6-7). Η ταφική χρήση του θαλάμου αυτού τεκμηριώνεται από την εύρεση πολυαρίθμων κτερισμάτων συνδεόμενων με υπολείμματα διαλελυμένων ταφών. Στα Μυκηναϊκά ευρήματα από το σπήλαιο συγκαταλέγονται πολλά θραύσματα μικρών γραπτών αγγείων, ένα κοντό χάλκινο ξίφος (παραξιφίδα), μια χάλκινη τριχολαβίδα, σφονδύλια και κομβία από στεατίτη, ψήφοι (χάνδρες) περιδεραιών από φαγεντιανή και άλλες ύλες, και μια ψήφος ή περίαπτο λεπτότατης τέχνης από ορεία κρύσταλλο.

Στην Κλασική εποχή (ώριμο 5ο-πρώιμο 4ο αιώνα π.Χ.) χρονολογείται μια μικρή, συγκριτικώς, ομάδα λεπτών χρηστικών μελαμβαφών και άλλων Αττικών αγγείων καλής ποιότητας, προερχομένων αποκλειστικώς από το στόμιο του κυρίως σπηλαίου και τον αυτόνομο και με εύκολη πρόσβαση Θάλαμο IVΓ (Εικ. 8-9), τα οποία υποδηλώνουν περιορισμένη και μάλλον περιστασιακή χρήση του χώρου κατά την εποχή αυτή. Από τα αγγεία του προχωρημένου 5ου αι. π.Χ. πρέπει να αναφερθούν ιδιαιτέρως: μια ερυθρόμορφη λήκυθος με παράσταση ιπταμένης Νίκης (Εικ. 11) και ένας λεπτός μελαμβαφής σκύφος, μερικώς σωζόμενος, με το όνομα του

Ευριπίδη, κατά το ήμισυ σωζόμενο, στην εκδοχή του με δύο Π, χαραγμένο ανάστροφα στην εξωτερική επιφάνεια του αγγείου (Εικ. 12-13). Πρόκειται για αναθηματική ή τιμητική επιγραφή, η χάραξη της οποίας θα πρέπει, τώρα, να χρονολογηθεί στην Ρωμαϊκή εποχή (2ο-3ο αιώνα μ.Χ.), κατά την οποία το σπήλαιο, γνωστό προφανώς από την τοπική προφορική παράδοση, φαίνεται ότι αναδείχθηκε σε αξιοθέατο περιβεβλημένο με ιερότητα: σε τόπο προσκυνήματος και απόδοσης τιμής στον μεγάλο τραγικό ποιητή (βλ. Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, Βιβλίο XV. 20. 5). Αντίστοιχες μεταθανάτιες ηρωϊκές λατρείες κατά την Αρχαιότητα τεκμηριώνονται, με φιλολογικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες, για τον Αρχίλοχο στην Πάρο, για τον Σοφοκλή στην Αθήνα, για τον Αριστοτέλη στα Στάγειρα και για τον Όμηρο στην Σμύρνη και στη νήσο Ίο.

Η εντατική χρησιμοποίηση του σπηλαίου στα Περιστέρια για λατρευτικούς σκοπούς κατά την Ρωμαϊκή εποχή (2ο-3ο αιώνα μ.Χ.) βεβαιώνεται από άφθονα κεραμικά και άλλα ευρήματα, από όλους τους χώρους του σπηλαίου, που αποκαλύπτουν πυκνή ροή προσκυνητών στον χώρο, στο πλαίσιο του ευρύτερου “πολιτιστικού” ή “θρησκευτικού τουρισμού” της εποχής. Στην μεγάλη ποσότητα ευρημάτων, που συνθέτουν τον λατρευτικό χαρακτήρα του άντρου, περιλαμβάνονται πολλά θραύσματα λύχνων, μικρών ανοικτών αγγείων, πήλινων ειδωλίων και αναθηματικών πλακιδίων, ένας πολυτελής ανάγλυφος σκύφος με σκηνές από την υπαίθρια λατρεία του Διονύσου-Βάχου, γυάλινες χάνδρες περιδεραίων διαφόρων σχημάτων, ασημένια ενώτια, δακτυλίδια από χαλκό, σίδηρο και γυαλί, καθώς και αρκετές δεκάδες νομισμάτων (χάλκινα Αθηναϊκά Αυτοκρατορικά και άλλα χάλκινα, αργυρά ή επάργυρα Ρωμαίων Αυτοκρατόρων του 3ου αι. μ.Χ., βλ. Εικ. 14).

Ενας άθικτος νομισματικός θησαυρός (Εικ. 15), αποτελούμενος από 39 επάργυρα νομίσματα (Αντωνινιανούς) του Αυτοκράτορος Γαλλιηνού (260-268 μ.Χ.) και της συζύγου του Σαλονίνας, βρέθηκε σε σημείο στον στενότατο “τυφλό” Διάδρομο -Χώρο IVΔ. Το νομισματικό αυτό σύνολο, ίσως το “ταμείο” του ιερού σπηλαίου, είναι εξαιρετικά πιθανόν να είχε αποκρυβεί στο συγκεκριμένο σημείο στις παραμονές ή κατά την διάρκεια της μεγάλης επιδρομής των Ερούλων και Γότθων κατά των Αθηνών και των νότιων Ελληνικών παραλίων, του 267 μ.Χ. Στην φοβερή αυτή αιτία θα πρέπει να αποδοθεί και η παρακμή ή καταστροφή του λατρευτικού άντρου της Σαλαμίνας.

Χίλια έτη περίπου αργότερα, σε περίοδο κινδύνου και απειλής κατά την Φραγκοκρατία, το ιστορικό σπήλαιο στα Περιστέρια φαίνεται ότι

χρησιμοποιήθηκε ως κρησφύγετο και τόπος απόκρυψης περιουσιών, όπως υποδεικνύει η παρουσία τμημάτων-υπολειμμάτων δύο διασκορπισμένων νομισματικών θησαυρών (αποτελούμενων από τριάντα οκτώ (38) συνολικώς τορνέσια, από κράμα χαλκού και αργύρου), κοσμημάτων (ενός ασημένιου και τριών επίχρυσων ενωτίων, ενός χάλκινου δακτυλιδίου και ενός ασημένιου δακτυλιδίου), μιας σιδερένιας αιχμής καθώς και άλλων μεταλλικών μικροαντικειμένων στους Θαλάμους VI και VIII, που έχουν κοντινά έως ακριβή τυπολογικά παράλληλα ανάμεσα στο δημοσιευμένο Μεσαιωνικό υλικό της Κορίνθου. Οι αποκρίψεις τορνεσιών και κοσμημάτων, που συνθέτουν το τελευταίο δραματικό κεφάλαιο στην ιστορία του σπηλαίου, είναι πολύ πιθανόν να έγιναν εν όψει απειλής από επιδρομή πειρατών κατά της νήσου, κατά τον πρώιμο 14ο αιώνα μ.Χ., συγκεκριμένα κατά την διάρκεια και πάντως όχι μετά τους χρόνους της ηγεμονίας του Ιωάννη της Γραβίνας (1318-1333 μ.Χ.), όπως αυτή που είχε ως αποτέλεσμα την απαγωγή και αιχμαλωσία τουλάχιστον πεντακοσίων (500) κατοίκων της Σαλαμίνας⁷.

7. W. Miller, *The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece (1204-1566)*, London, 1908, 267.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ 1997: ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

Εισαγωγή

Κατά τον Αύγουστο και Σεπτέμβριο του 1997 συνεχίστηκε, για τέταρτο κατά σειράν χρόνο, η αρχαιολογική έρευνα στο ιστορικό σπήλαιο κοντά στον Ορμο Περιστερία στη νότια ακτή της Σαλαμίνας, σε συνδυασμό με επιφανειακή εξερεύνηση της γύρω περιοχής, σύμφωνα με απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού (ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α3/Φ61/62037/758, από 9.4.1997, περί “συνέχισης της έρευνας στα Περιστερία Σαλαμίνας κατά το 1997”).

Το διπλό αυτό σπήλαιο, με βάση τα μέχρι τώρα ανασκαφικά ευρήματα σε συνδυασμό με πληροφορίες που περιέχονται σε τέσσερις (4) αρχαίες φιλολογικές πηγές, μπορεί με βεβαιότητα να ταυτισθεί με το ερημητήριο του Ευριπίδη στην Σαλαμίνα. Η συνέχιση, μάλιστα, της έρευνας του σπηλαίου κατά το 1997 απέδωσε, ανάμεσα στα άλλα, και ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον κεραμικό εύρημα της Ρωμαϊκής εποχής, που προσφέρει έμμεση “εικονογραφική” επιβεβαίωση της ταύτισης του χώρου.

Οργάνωση της έρευνας του 1997

Η έρευνα στο σπήλαιο και στην ευρύτερη περιοχή του διενεργήθηκε από 20μελή επιστημονική ομάδα (αποτελούμενη κυρίως από φοιτητές του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αρχαιολόγους και ειδικούς συνεργάτες) υπό την διεύθυνση του υπογραφομένου.

Στην εξέλιξη και επιτυχία της πρόσφατης έρευνας συνέβαλε σημαντικά, όπως και κατά τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους, η σταθερή συμπαράσταση από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας (όπου προϊστάται η Δρ. Βιβή Βασιλοπούλου), την Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Αττικής και την Διεύθυνση Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού.

Πρέπει να τονισθεί ότι η πραγματοποίηση της έρευνας του 1997 (διαρκείας 50 ημερών) και του προγράμματος συντήρησης, φωτογράφισης και μελέτης των πολυαριθμών ευρημάτων στάθηκε δυνατή χάρη σε γενναία επιχορήγηση από το Υπουργείο Πολιτισμού προς το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (με την υπ αριθμ. 777 (της

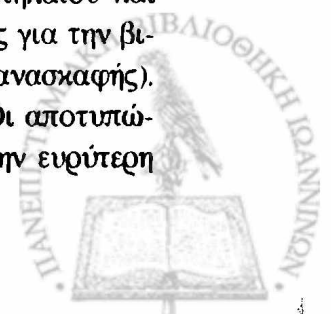

4.9.1997) απόφαση του Υπουργού Καθηγητή κ. Ευαγγέλου Βενιζέλου “για την ενίσχυση του ανασκαφικού-ερευνητικού προγράμματος στο Σπήλαιο του Ευριπίδη στην Σαλαμίνα”), με σκοπό την υλοποίηση των στόχων που θέσαμε, μετά την εντυπωσιακή τροπή που έλαβε η έρευνα κατά το 1996, δηλαδή: την σύντομη ολοκλήρωση της ανασκαφής του σπηλαιίου και της συντήρησης και μελέτης των ευρημάτων, στην προοπτική της ανάδειξης και προβολής του μνημείου.

Επιπροσθέτως, τομείς της έρευνας του 1997 και άλλες συναφείς δραστηριότητες προωθήθηκαν σημαντικά με οικονομικές ενισχύσεις από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και την Κοινότητα Αιαντείου Σαλαμίνας (χάρη στο ζωηρό και συνεχιζόμενο ενδιαφέρον του Προέδρου κ. Περικλή Πούτου και των μελών του Κοινοτικού Συμβουλίου) και με την πολύπλευρη συνδρομή του Πολεμικού Ναυτικού-Ναυστάθμου Σαλαμίνας (χάρη στο προσωπικό ενδιαφέρον του Αρχιπλοιάρχου (ΠΝ) κ. Θωμά Κατωπόδη, Διοικητή του Ναυστάθμου Σαλαμίνας κατά το 1997). Υπενθυμίζεται, ακόμη, ότι η έναρξη της ανασκαφής το 1994 και η συνέχισή της υποστηρίχθηκε με ουσιώδεις χορηγίες από την κατασκευαστική εταιρία “Τεχνοδομή” των Αδελφών Μιχ. Τραυλού. Προς το Υπουργείο Πολιτισμού και τους άλλους φορείς που εστήριξαν και στηρίζουν την έρευνα του ιστορικού σπηλαιίου εκφράζονται θερμότατες ευχαριστίες.

Οι ερευνητικές εργασίες⁸ στους χώρους του σπηλαιίου, οι επιφανειακές

8. Στις ερευνητικές εργασίες έλαβε μέρος για λίγες ημέρες και ο Αμερικανός αρχαιολόγος William Parkinson (M.A.), συνεργάτης της ανασκαφής από το 1995 και ειδικός στις προϊστορικές λιθοτεχνίες, ο οποίος έχει την ευθύνη μελέτης και δημοσίευσης των λιθίνων εργαλείων και όπλων της Νεολιθικής εποχής από την ανασκαφή του ιστορικού σπηλαιίου. Το βοηθητικό-τεχνικό προσωπικό της έρευνας, που εργάστηκε και κατά το 1997 κάτω από δυσμενείς συνθήκες, εντός των στενών χώρων του σπηλαιίου, με μεγάλο ζήλο και επιδειξιότητα, συγκροτήθηκε από τους ειδικευμένους τεχνίτες ανασκαφής Γιώργο και Αρη Γιαννάκη (Μπρέγκου), καθώς και τους Κωστή Αδριανό και Πέτρο Διγενάκη. Στην τεχνική οργάνωση και ομαλή εξέλιξη της μακράς έρευνας του 1997 συνέβαλαν καθοριστικά οι: Γιάννης Κουφάκος (ιστορικός, υπεύθυνος διοικητικής μέριμνας) και Σαράντης Λώλος (οικονομολόγος, τεχνικός υπεύθυνος). Κατά την διάρκεια των ερευνητικών εργασιών στο χώρο του σπηλαιίου πολύτιμες υπηρεσίες προσέφεραν και οι: Κώστας Ξενικάκης (ειδικευμένος φωτογράφος, υπεύθυνος για την φωτογράφιση των χώρων του σπηλαιίου και όλων των ευρημάτων) και Χρήστος Μυλωνάς (κινηματογραφιστής, υπεύθυνος για την βιντεοσκοπική αποτύπωση των εργασιών, στο χώρο και στο εργαστήριο της ανασκαφής). Φωτογραφήσεις στον χώρο των ερευνών έκανε και ο Θεόδωρος Βελέντζας. Οι αποτυπώσεις των χώρων του σπηλαιίου καθώς και αρχαίων θέσεων (ακροπόλεων) στην ευρύτερη

έρευνες στην γύρω περιοχή, καθώς και οι εργασίες ταξινόμησης, καταγραφής και τεκμηρίωσης των ευρημάτων (σε ασφαλή αίθουσα-εργαστήριο στο παλαιό κτήριο της Κοινότητας Αιαντείου που παραχωρήθηκε ευγενώς και κατά το 1997 από τον Πρόεδρο κ. Π. Πούτο στην ερευνητική ομάδα) πραγματοποιήθηκαν υπό την εποπτεία του Επίκ. Καθηγητή Γιάννου Γ. Λώλου, με κύριο επιστημονικό συνεργάτη την αρχαιολόγο Αλεξάνδρα Μαρή (Μ.Α.), βασικό στέλεχος της ανασκαφής από την έναρξή της το 1994 και υπεύθυνη για την μελέτη και δημοσίευση της Νεολιθικής κεραμεικής από το σπήλαιο.

Στην έρευνα του 1997 εκπαιδεύθηκε σημαντικός αριθμός φοιτητών και νέων πτυχιούχων της Αρχαιολογίας, κυρίως από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Ενεργό και ουσιαστική συμμετοχή σε όλες τις φάσεις των εργασιών πεδίου και των εργασιών ταξινόμησης, αρίθμησης και καταγραφής των ευρημάτων είχαν οι: Μαρία Αγρέβη, Παναγιώτης Βελτανισιάν, Δήμητρα Γάλλου, Ειρήνη Γιωννά, Κλειώ Δημητρίου, Βάσω Θεοχαροπούλου, Χριστίνα Καζαζάκη, Βασιλική Κανάκη, Σουλβάνα Κατσαούνου, Αθανασία Κασιγιάννη, Μιχάλης Κοντός, Ευαγγελία Κουδούνη, Βαγγέλης Κρουστάλης του Ηλία, Βαγγέλης Κρουστάλης του Σταμάτη, Κασσιανή Λάζαρη, Δημήτρης Μπασάκος, Βικτωρία Παδιού, Λυδία Παπαζήση, Ιωάννα Πουλοπούλου, Χρύσα Ρουμπίδου, Ευρυδίκη Σούλα, Ελένη Σφακιανάκη, Ελένη Τσακανίκα, Ευγενία Τσάλκου, Αναστασία Χριστοφιλοπούλου.

Η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας του ΥΠΠΟ, με την οποία υπάρχει σταθερή συνεργασία από την έναρξη της ανασκαφής το 1994, εκπροσωπήθηκε στην έρευνα του σπηλαίου από τον αρχαιολόγο Χρήστο Αγουρίδη (Μ.Α.) και τον γεωλόγο-σπηλαιολόγο Βασίλη Γιαννόπουλο.

Τα πολυάριθμα ευρήματα από την έρευνα του σπηλαίου και την επιφανειακή έρευνα στην γύρω περιοχή μεταφέρθηκαν, στο πλαίσιο της σταθερής επικοινωνίας και συνεννόησης με την Κα Ιφιγένεια Δεκουλάκου (υπεύθυνη για τις Αρχαιότητες της Σαλαμίνας από την Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων), στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς, όπου φυλάσσονται και συντηρούνται, μαζί με τα ευρήματα από τις

περιοχή εκπονήθηκαν από τον τοπογράφο Γιώργο Μακρή, μέλος του διδακτικού προσωπικού της Σχολής Τοπογράφων του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου και τους συνεργάτες του.

έρευνες των ετών 1994-1996, με την μέριμνα της Διευθύντριας του Μουσείου Κας Νέλλης Αξιώτη. Για την συντήρηση των ευρημάτων εργάστηκαν κατά το 1997 οι έμπειρες συντηρήτριες του Μουσείου Πειραιώς Ιωάννα Διαμαντάκου, Τατιάνα Παναγοπούλου και Σταματίνα Κουτούβαλη. Κατά την διάρκεια της πρόσφατης έρευνας τα ευρήματα εσυντηρούντο από την Μαργαρίτα Βενάκη και την Σπυριδούλα Παπανίκου (στο εργαστήριο της ανασκαφής στο Αιάντειο Σαλαμίνας). Από τον Οκτώβριο του 1997 την συνεχιζόμενη συντήρηση των κεραμικών ευρημάτων και τις αποκαταστάσεις των αγγείων έχει αναλάβει ο Κώστας Βασιλειάδης.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι κατά τον μήνα Αύγουστο και Σεπτέμβριο του 1997 έφθασαν στο χώρο του ιστορικού σπηλαίου 300 και πλέον επισκέπτες, Έλληνες και ξένοι, γεγονός που υποδηλώνει τις πραγματικές δυνατότητες ανάδειξης του Σπηλαίου του Ευριπίδη σε μείζονα επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο, αμέσως μετά την ολοκλήρωση της έρευνας κατά το 1998. Από τους πολλούς σταθερούς φίλους της ανασκαφής, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον Αδωνι Κύρου και Δημήτριο Αρτέμη για την γόνιμη ανταλλαγή απόψεων και τις συζητήσεις που είχαμε γύρω από θέματα αρχαίας ιστορίας, τοπογραφίας και νομισματικής, καθώς και στον Δρα Γιάννη Μπασιάκο, ερευνητή του Κέντρου "Δημόκριτος", για τις παρατηρήσεις του που αφορούσαν στην γεωμορφολογία του σπηλαίου και του περιβάλλοντος χώρου, για τις αναγνωρίσεις ειδών λίθων στο Νεολιθικό αρχαιολογικό υλικό και για το γενικότερο θερμό ενδιαφέρον του στην έρευνά μας.

Μεθοδολογία - Αποτελέσματα της έρευνας

Τα αποτελέσματα της επιφανειακής έρευνας στην ευρύτερη περιοχή του σπηλαίου κατά το 1997 υπήρξαν σημαντικά και άκρως ενθαρρυντικά για την προοπτική συνέχισης των ανασκαφικών ερευνών στην περιοχή αυτή της Νότιας Σαλαμίνας: Στο Ακρωτήριο Μερτζάνη της περιοχής Μαρουδίου εντοπίσθηκε μία αρκετά εκτεταμένη (αλλά κατεστραμμένη σε μεγάλο βαθμό, δυστυχώς, από την άναρχη οικοδόμηση) εγκατάσταση της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου, η δεύτερη που αναγνωρίζεται επάνω σε μικρό ακρωτήριο στη νότια ακτή της νήσου, που θα πρέπει να ερμηνευθεί στο πλαίσιο της βεβαιωμένης πλέον Ελλαδικής θαλασσοκρατίας στον Αργοσαρωνικό και στο Μυρτώο Πέλαγος κατά τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. Στο γειτονικό βραχώδες ύψωμα Σκλάβος ή Σκλάβι αναγνωρίσθηκε η ύπαρξη μίας σημαντικής οχυρωμένης Μεσοελλαδικής ακρόπολης, που

προβάλλει ως μείζον κέντρο της περιοχής, ανάμεσα στην Ελευσίνα και στην Κολώνα της Αίγινας. Στο οροπέδιο του Γκίνανι, βορείως του σπηλαίου, τεκμηριώθηκε, με περαιτέρω επιφανειακά κεραμικά ευρήματα, η εκτεταμένη κατοίκηση του χώρου κατά την ύστατη Μυκηναϊκή και Υπομυκηναϊκή εποχή, ενώ συνεχίστηκε η μελέτη των ορατών αρχιτεκτονικών υπολειμμάτων σε δύο μικρές οχυρωμένες ακροπόλεις των Σκοτεινών Χρόνων της περιοχής Γκίνανι, στις τοποθεσίες Κάστρο και Ασπρη Ράχη⁹. Τέλος, σε μικρό ύψωμα επάνω ακριβώς από την δυτική ζώνη της παραλίας του Ορμου Περιστέρια και σε μικρή απόσταση Ν/ΝΔ του σπηλαίου, εντοπίστηκε ένα σχετικώς καλά διατηρημένο, αλλά μάλλον προχείρου κατασκευής, οχύρωμα (στρατόπεδο) των αρχών της Ελληνιστικής εποχής, που μπορεί να συγκριθεί με άλλο, ίσως ελαφρώς παλαιότερο, και καλλίτερης κατασκευής, στην τοποθεσία Δανίλι της περιοχής Γκίνανι. Αξίζει να σημειωθεί ότι η χρονολόγηση των δύο αυτών Σαλαμινιακών οχυρών τεκμηριώθηκε και με την εύρεση χάλκινων νομισμάτων.

Κατά το 1997 συνεχίστηκαν με εντατικούς ρυθμούς (επί 45 ημέρες) και οι ερευνητικές εργασίες στους εσωτερικούς χώρους του σπηλαίου στα Περιστέρια, με εξαιρετικά αποτελέσματα. Ολοκληρώθηκε η προσεκτική ανασκαφική διερεύνηση (με οδηγό τον υπάρχοντα κάναβο) των ισχυρά διαταραγμένων επιχώσεων στους Χώρους VIII, VII, IX, VI, V, IIIB και IIIA του μείζονος σπηλαίου, ενώ πραγματοποιήθηκε μία πρώτη εξερεύνηση, κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, του μακρού στενότατου και αδιέξοδου Διαδρόμου-Χώρου X (του λεγόμενου “καταφυγίου”), που, όμως, δέν φαίνεται να παρουσιάζει αρχαιολογικό ενδιαφέρον, με βάση τις μέχρι τώρα παρατηρήσεις. Τα στρώματα που ερευνήθηκαν στο εσωτερικό του σπηλαίου απέδωσαν πλήθος ευρημάτων, που αποκαλύπτουν, όπως και όλα τα ευρήματα των τριών προηγουμένων ανασκαφικών περιόδων (1994-1996), τις ποικίλες λειτουργίες του χώρου κατά την διάρ-

9. Οι δύο αυτές ακροπόλεις των Σκοτεινών Χρόνων θα αποτελέσουν το θέμα ανακοίνωσης του υπογραφομένου στο Διεθνές Συνέδριο “Defensive Settlements in the Aegean and the Eastern Mediterranean After ca.1200 B.C.”, που θα συγκληθεί στο Trinity College του Πανεπιστημίου του Δουβλίνου (7-10 Μαΐου 1999). Η μελέτη των επιφανειακών ενδείξεων στις δύο τοποθεσίες είχε αρχίσει πριν από την ανάληψη της ανασκαφής στο σπήλαιο (1994), στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος με αντικείμενο την αρχαία τοπογραφία της περιοχής, που είχε υποστηριχθεί οικονομικά από το Institute for Aegean Prehistory που εδρεύει στην Νέα Υόρκη.

κεια πέντε (5) διαφορετικών εποχών της Ελληνικής Προϊστορίας, Πρωτοϊστορίας και Ιστορίας, συγκεκριμένα, κατά την Νεώτερη και πρώιμη Τελική Νεολιθική, Μυκηναϊκή, Κλασική και Ρωμαϊκή εποχή και κατά την Φραγκοκρατία.

Πρέπει να τονισθεί ιδιαίτερος ότι μετά την ολοκλήρωση της έρευνας του 1997 στο εσωτερικό τμήμα του κυρίως σπηλαίου, έχουμε αποκτήσει, για πρώτη φορά, συνολική εικόνα του χώρου και είμεθα πλέον σε θέση να καθορίσουμε επακριβώς τις εποχές χρήσης των διαφόρων θαλάμων και να εκτιμήσουμε πλήρως τις αλλαγές στις λειτουργίες τους, με βάση την υπάρχουσα τελική καταγραφή των περιεχομένων τους και την μελέτη των άλλων ανασκαφικών δεδομένων.

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Νεολιθική Εποχή

Με τα άφθονα ευρήματα (κεραμικά, λίθινα και άλλα) από την πρόσφατη έρευνα τεκμηριώνεται περαιτέρω η χρήση του σπηλαίου ως χώρου εποχικής διαμονής και πολλαπλής δραστηριότητας μιας μικρής πληθυσμιακής ομάδος κατά την Νεώτερη Νεολιθική εποχή (5300-4500 π.Χ. περίπου) και κατά την πρώιμη Τελική Νεολιθική (4500-3200 π.Χ. περίπου).

Πέραν της μεγάλης ποσότητας θαλασσίων οστρέων διαφόρων ειδών, από την εντατική αλιευτική δραστηριότητα των Νεολιθικών ενοίκων του σπηλαίου, στο εντυπωσιακό σύνολο των Νεολιθικών ευρημάτων του 1997 περιλαμβάνονται: 847 θραύσματα Νεολιθικών αγγείων διαφόρων κατηγοριών, 52 χάνδρες (δισκοειδείς και κυλινδρικές) περιδεραιών από όστρεο και οστούν, μικρός πέλεκυς (ή αξίνη) τριγωνικής μορφής από μαύρο λίθο, ο δεύτερος που ανευρίσκεται στο σπήλαιο, και μικρό κυλινδρικό λίθινο εργαλείο από μαλακό λίθο (Εικ. 16), 380 περίπου λίθινα διαμορφωμένα εργαλεία (και απολεπίσματα), από πυριτόλιθο και οψιδιανό, ανάμεσά τους πυρήνες, ξέστρα, φολίδες και λεπίδες (μία, μάλιστα, εξ αυτών εντυπωσιακά μεγάλου μεγέθους (μήκους 11,5 εκ.) από καστανοκόκκινο πυριτόλιθο με φλέβωση, βλ. Εικ. 17), καθώς και έξι (6) αιχμές βελών αρίστης διατήρησης (Εικ. 18), από το Νεολιθικό “οπλοστάσιο” του σπηλαίου, όλες πλην μιας οδοντωτές, από πυριτόλιθο (1) και Μηλιακό οψιδιανό (5). Οι τελευταίες ανεβάζουν τον αριθμό των μέχρι τώρα ανευρεθέντων λίθινων επιθετικών όπλων στο σπήλαιο, σε δέκα έξι (16).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα στρογγυλό περίαπτο ή κομβίο από ωραίο πρασινωπό λίθο, πλακοειδούς μορφής, με διπλό τρήμα στην

μα (οπίσθια) πλευρά του (Εικ. 19). Πρόκειται για Νεολιθικό τύπο λιθίνου περιάπτου ή κομβίου επαρκώς γνωστό, όχι μόνον από παραδείγματα προερχόμενα από τον οικισμό του Διμηνίου Θεσσαλίας¹⁰, το Σπήλαιο του Κίτσου¹¹ κοντά στο Λαύριο στην Αττική και το Σπήλαιο Σκοτεινή Θαρρουνίων Ευβοίας¹², αλλά και από τις εμφανίσεις του σε διάφορες κεντροευρωπαϊκές θέσεις.

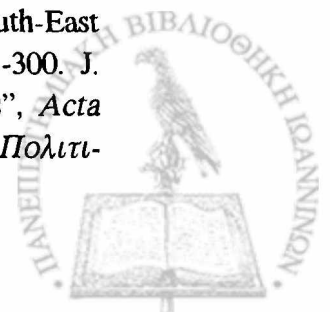
Εύρημα μεγάλης σημασίας για την μελέτη των απαρχών της μεταλλοτεχνίας στον Ελληνικό χώρο είναι ένα Νεολιθικό ασημένιο αντικείμενο ή κόσμημα (Εικ. 20). Ηλθε στο φως κατά την διάρκεια της ανασκαφής του 1995 στον Χώρο (Διάδρομο ή Στόμιο) ΠΙΒ του σπηλαίου, αλλά η οριστική αναγνώριση και χρονολόγησή του επετεύχθη μόνον μετά τον προσεκτικό καθαρισμό του στο Εργαστήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς, από την συντηρήτρια Τατιάνα Παναγοπούλου, το Φθινόπωρο του 1997. Πρόκειται για δακτυλιόσχημο εξάρτημα ή περιάπτο (διαμ. 2 εκ.), από σφυρηλατημένο ασημένιο έλασμα, με τραπεζιόσχημη απόφυση που φέρει διαμπερή οπή: ένα από τα ελάχιστα ασημένια περιάπτα του είδους αυτού, που είναι γνωστά από την Νεολιθική Ελλάδα. Στον Ηπειρωτικό Ελλαδικό και Αιγαιακό χώρο ο συγκεκριμένος τύπος εξαρτήματος ή περιάπτου απαντά, σε περιορισμένο αριθμό, και σε χρυσό, καθώς και σε πηλό και λίθο. Αξίζει να τονισθεί ότι ο χαρακτηριστικός αυτός τύπος περιάπτου, του οποίου η ειδική λειτουργία έχει ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως, παρουσιάζει ευρύτατη διάδοση κατά την 4η και 3η χιλιετία π.Χ. Οι εμφανίσεις του “διεθνούς” αυτού τύπου, σε χρυσό και σε άλλες ύλες, εντοπίζονται στην Ουγγαρία, την Ρουμανία, την Βουλγαρία, την Ελλάδα και την Μικρά Ασία (Τουρκία), μέχρι την Κρήτη¹³.

10. Χρ. Τσουντας, *Αι Προϊστορικά Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα, 1908, στ. 336, Πιν. 43: Αρ. 1-2.

11. D. Vialou, στο N. Lambert, *La Grotte Prehistorique de Kitsos (Attique): Missions 1968-1978*, Tome I, Paris, 1981, 404, Fig. 276.

12. Α. Σάμψων, *Σκοτεινή Θαρρουνίων: Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο*, Αθήνα, 1993, 210, Σχεδ. 205: ΛΔ 19.

13. Βλ. σχετικώς J. Makkay, “Problems Concerning Copper Age Chronology in the Carpathian Basin: Copper Age Gold Pendants and Gold Discs in Central and South-East Europe”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1976), 251-300. J. Makkay, “Diffusionism, Antidiffusionism and Chronology: Some General Remarks”, *Acta Archaeologica* 37 (1985), 3-12. Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ. έκδ.), *Νεολιθικός Πολιτι-*

Προσφάτως, περίαιπτα του είδους αυτού έγιναν γνωστά στο ευρύτερο κοινό στην Ελλάδα από την παρουσία τους σε σημαντικό αριθμό στο σύνολο (“θησαυρό”) των 54 χρυσών κοσμημάτων και αντικειμένων της Νεολιθικής εποχής, το οποίο κατασχέθηκε από τις Ελληνικές Αρχές και πρόκειται να εκτεθεί στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1998. Στην έκθεση αυτή θα παρουσιασθεί και το ασημένιο περίαιπτο από το σπήλαιο.

Μυκηναϊκή Εποχή

Στην Υστερη Μυκηναϊκή εποχή (1400-1200/1150 π.Χ. περίπου), κατά την οποία το σπήλαιο λειτούργησε ως χώρος ενταφιασμών, χρονολογούνται αρκετά ευρήματα από την τελευταία έρευνα, προερχόμενα, ως επί το πλείστον, από αναμοχλευμένες επιχώσεις στους Χώρους (Θαλάμους) VIII και IX. Σε αυτά συγκαταλέγονται: όστρακα γραπτών αγγείων του 13ου αι. π.Χ., χάλκινη τριχολαβίδα (Εικ. 21), θραύσμα ασημένιας τοξόσχημης πόρπης, κωνικό σφονδύλι ή κομβίο από στεατίτη, καθώς και ψήφοι (χάνδρες) περιδεραίων διαφόρων ειδών. Μια χάνδρα (ή περίαιπτο) από ορεία κρύσταλλο, σε μορφή ροδιού, λεπτότατης τέχνης (Εικ. 22), είναι πιθανότατα και αυτή Μυκηναϊκών χρόνων, με βάση παρόμοια Μυκηναϊκά κοσμήματα από ελεφαντόδοντο και χρυσό από θαλαμωτούς τάφους στα Αηδόνια Νεμέας και τις Μυκίνες¹⁴ και από τον Τάφο Ε στο Καμίνι της Νάξου¹⁵.

Κλασική Εποχή

Στις επιχώσεις που ερευνήθηκαν κατά το 1997 σε επτά (7) διαφορετικούς χώρους στο εσωτερικό του σπηλαιού σημειώθηκαν ελάχιστα, προφανώς αδέσποτα (παρασυρμένα), όστρακα λεπτών μελαμβαφών αγγείων

σμός στην Ελλάδα, Ιδρυμα Νικολάου Π. Γουλανδρή, Αθήνα, 1996, σελ. 227 (Αρ. 43), 336 (Αρ. 290), 338 (Αρ.298), 339 (Αρ. 299), 340 (Αρ. 302). Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, *Το χρυσάφι του Κόσμου*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα, 1997, Εικ. 95, 97, 98.

14. Κ. Δημακοπούλου (επιμ. εκδ.), *Ο Θησαυρός των Αηδονιών: Σφραγίδες και κοσμήματα της Υστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο*, Αθήνα, 1996, 63 (Αρ. 46), 104 (Αρ. 34).

15. Α. Βλαχόπουλος, *Η Υ.Ε. ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο: Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Παν/μιο Αθηνών), Αθήνα, 1995, Α: Κείμενο, σελ. 618, 620: ΜΝ 1894, Β: Πίνακες, Πιν. 185: 1894 (πέντε χάνδρες από χρυσό, σε σχήμα καρπού ροδιάς).

Κλασικών χρόνων. Προκύπτει πλέον ασφαλής η διαπίστωση, η οποία μάλιστα ενέχει ιδιαίτερη σημασία, ότι, πέραν του Χώρου (Στομίου) IIIA, ο μόνος από τους θαλάμους του σπηλαίου με περιεχόμενο-κεραμεικό υλικό της Κλασικής εποχής, στο οποίο περιλαμβάνονται και ακέραια ή μερικώς σωζόμενα, αλλά δυνάμενα να αποκατασταθούν αγγεία, είναι ο ανασκαφείς κατά το 1996 κρίσιμος Χώρος (Θάλαμος) IV Γ-Δ, ο πλησιέστερα ευρισκόμενος προς την είσοδο του μείζονος σπηλαίου, όπου βρέθηκε και ο αποσπασματικώς σωζόμενος Αττικός μελαμβαφής σκύφος του ύστερου 5ου αι. π.Χ., με την μεταγενέστερη (Ελληνορωμαϊκής εποχής) εγγάρακτη αναθηματική επιγραφή-αφιέρωση προς τιμήν του Ευριπίδη (Εικ. 12-13).

Ρωμαϊκή Εποχή

Μεγάλος αριθμός κεραμεικών και άλλων ευρημάτων από την έρευνα του 1997 ανάγεται στην Ρωμαϊκή εποχή (2ο-3ο αιώνα μ.Χ.), εποχή κατά την οποία το σπήλαιο ήταν πολυσύχναστος τόπος περιβεβλημένος με ιερότητα, προορισμένος για την απόδοση τιμής και λατρείας στον Ευριπίδη και πιθανώς σε τοπικούς ήρωες (τον μυθικό Κυχρέα) και αποτελούσε αξιοθέατο της νήσου, με βάση την κρίσιμη μαρτυρία του Ρωμαίου συγγραφέα του 2ου αι. μ.Χ. Aulus Gellius που το επισκέφθηκε. Στα ευρήματα της Ρωμαϊκής εποχής περιλαμβάνονται: Ασημένιο ενώτιο σε μορφή δακτυλίου, θραύσμα σιδερένιου δακτυλιδίου, γυάλινο δακτυλίδι (κατά το ήμισυ σωζόμενο), 16 γυάλινες ψήφοι (χάνδρες) περιδεραιών διαφόρων τύπων, χάλκινο Αθηναϊκό νόμισμα (με κεφαλή κρανοφόρου Αθηνάς στον εμπροσθότυπο και Αθηνά Πρόμαχο με την επιγραφή ΑΘΗΝΑΙΩΝ στον οπισθότυπο, που αποτελεί προσθήκη στο σημαντικό σύνολο των Αθηναϊκών Αυτοκρατορικών από τις ανασκαφικές έρευνες των ετών 1994-1995 στο σπήλαιο), καθώς και μεγάλη ποσότητα οστράκων από αγγεία διαφόρων σχημάτων, ανάμεσά τους και πέντε (5) όστρακα από ανάγλυφο άωτο κύπελλο ή σκύφο (Εικ. 23), πολύτιμο προφανώς αφιέρωμα στον ιερό χώρο, με σκηνές από την λατρεία του Διονύσου, που ερμηνεύεται στο πλαίσιο της λειτουργίας του χώρου ως λατρευτικού άντρου προς τιμήν του μεγάλου τραγικού κατά την εποχή αυτή (βλ. σχετικώς παρακάτω) και χώρου, ίσως, παράλληλης άσκησης λατρείας του Διονύσου.

Όσον αφορά στο αρχαιολογικό υλικό των Ρωμαϊκών χρόνων από το σπήλαιο, αξίζει να αναφερθεί, ακόμη, ότι στο πλαίσιο των εργασιών συντήρησης των ευρημάτων των ανασκαφικών περιόδων 1994-1997 στο Εργαστήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς, ολοκληρώθηκε επιτυ-

χέστατα κατά το Φθινόπωρο του 1997, από την έμπειρη συντηρήτρια μεταλλίνων αντικειμένων Τατιάνα Παναγοπούλου, και ο καθαρισμός των τριάντα εννέα (39) αργυρών (επάργυρων) νομισμάτων του άθικτου “θησαυρού” του 3ου αι. μ.Χ., που αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή του 1996 στον Χώρο IVΔ. Στο ενδιαφέρον αυτό νομισματικό σύνολο περιέχονται 35 νομίσματα του Αυτοκράτορος Γαλλιηνού (260-268 μ.Χ.) και 4 κοπές στο όνομα της συζύγου του Σαλονίνας¹⁶ (βλ. χαρακτηριστικές προτομές τους (μεγεθυμένες) επάνω σε δύο νομίσματα του “θησαυρού”, εδώ στις Εικόνες 24-25).

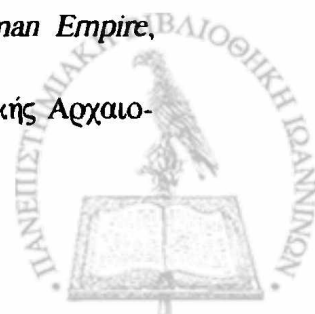
Ο Ρωμαϊκός ανάγλυφος σκύφος με τις Διονυσιακές σκηνές

Εύρημα ιδιαίτερης σημασίας, από την ανασκαφή του Σπηλαίου στα Περιστερία, αποτελεί αναμφισβήτητα ο πολυτελής σκύφος με τις ανάγλυφες Διονυσιακές σκηνές¹⁷ (Εικ. 23), που χρονολογείται στην Ρωμαϊκή εποχή (ύστερο 2ο-3ο αιώνα μ.Χ.). Ο σκύφος αυτός, κυλινδρικής γενικώς μορφής με δακτυλιόσχημη βάση, συγκολλημένος και συμπληρωμένος τώρα από τον επιδέξιο συντηρητή Κώστα Βασιλειάδη στον χώρο του Εργαστηρίου του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς με τις οδηγίες του ανασκαφέα, είναι κατασκευασμένος από καθαρό κιτρινωπό πηλό και φέρει ερυθρωπό επίχρισμα καλής ποιότητας στην εξωτερική επιφάνειά του. Η ανάγλυφη διακόσμηση στην εξωτερική πλευρά του έχει προκύψει από μήτρα, όπως συμβαίνει πάντοτε με Ρωμαϊκής εποχής ανοικτά αγγεία αυτού του είδους. Το ύψος του είναι 5,2 εκ., ενώ η διάμετρος του χείλους του, 8,3 εκ.

Ενδεικτική της άκρως θραυσματικής κατάστασης πολλών αγγείων εντός του σπηλαίου είναι και η περίπτωση του ανάγλυφου σκύφου. Στον σκύφο αυτό μπορούν να αποδοθούν με απόλυτη βεβαιότητα δεκαεννέα (19) συνολικώς όστρακα, συγκολλώμενα ή “ελεύθερα”, τα οποία βρέθη-

16. Για τις κοπές του Γαλλιηνού (GALLIENVS AVG) και της Σαλονίνας (SALONINA AVG) που αναγνωρίζονται στο νομισματικό θησαυρό από τον Χώρο IVΔ του σπηλαίου βλ. γενικώς Η. Mattingly - E.A. Sydenham (Eds.), *The Roman Imperial Coinage*, Vol. V: Part I (Percy H. Webb), London, 1927, 184-190 (Antoniniani), Nos. 600-676. Alan Walker, *Coin Hoards III*, 1977, 41-43, Fig. 13. Επίσης, R. A. G. Carson, *Coins of the Roman Empire*, Routledge, London and New York, 1990, 101, 102, 104, Pls. 26, 27. .

17. Ευχαριστώ θερμά την συνάδελφο Δρα Βάσω Παππά, Λέκτορα Κλασικής Αρχαιολογίας, για τις βιβλιογραφικές και άλλες υποδείξεις επί του θέματος.

καν κατά την διάρκεια τριών ανασκαφικών περιόδων (του 1994, του 1995 και του 1997), σε τρεις διαφορετικούς (συνεχόμενους) χώρους του σπηλαίου (IIIΒ, V, VII), σε μικρές ή μεγαλύτερες αποστάσεις μεταξύ τους και σε διαφορετικά επίπεδα (στρώματα). Η συγκέντρωση, αναγνώριση, και μερική συγκόλληση των διάσπαρτων θραυσμάτων και η συνακόλουθη αποκατάσταση, σε μεγάλο βαθμό, του πολύτιμου αυτού αγγείου συνιστούν ένα μικρό άθλο και είναι αποτέλεσμα εντατικής προσπάθειας και συνεργασίας.

Στην εξωτερική πλευρά του Ρωμαϊκού σκύφου αποδίδονται σε ανάγλυφο σκηνές που σχετίζονται, χωρίς αμφιβολία, με την παραδοσιακή υπαίθρια λατρεία του Διονύσου, σε πυκνή σχετικώς διάταξη και με λεπτό μικρογραφικό τρόπο, μέσα σε πλούσιο φυτικό τοπίο από κλήματα (αμπέλους). Ανάμεσα στις μορφές, σε διάφορες στάσεις, αναγνωρίζονται, με βεβαιότητα, τα βασικά ανδρικά και γυναικεία μέλη του Διονυσιακού θιάσου (Σάτυροι και Μαινάδες ή Βάκχες), ενώ εξαιρετικά πιθανή φαίνεται και η παρουσία ή συμμετοχή του ίδιου του θεού (από τον οποίο διατηρείται μόνον η κεφαλή, που συνιστά, μάλιστα, εξαιρετο δείγμα μικρογραφικής απόδοσης). Εντοπίζονται ακόμη, ως μέρη ή στοιχεία των διαδοχικών τελετουργικών σκηνών (θρησκευτικών δρώμενων): Ζώο, πτηνό, υπαίθριος βωμός, μακροφαλλικό (ιθυφαλλικό) είδωλο (του Διονύσου ;), θύρσος, δέρμα ζώου-ελαφιού (“στικτής ενδυτόν νεβρίδος”, “νεβρίδος ιερόν ενδυτόν”, “δορά νεβρού”), και σπονδική πρόχους.

Το αγγείο πρέπει να ενταχθεί σε μια ευδιάκριτη κατηγορία ανάγλυφων σκύφων (του 2ου-3ου αι. μ.Χ.) κυλινδρικού γενικώς σχήματος, γνωστή από ακέραια ή αποσπασματικώς σωζόμενα παραδείγματα από διάφορες θέσεις, ευρισκόμενα σε Ελληνικά μουσεία ή σε μουσεία και συλλογές του εξωτερικού, των οποίων το κέντρο παραγωγής (ή ένα από τα βασικά κέντρα παραγωγής) εντοπίζεται στην Κόρινθο, πόλη άμεσα γειτονική προς την Σαλαμίνα¹⁸. Στο σύνολό της, η χαρακτηριστική ανάγλυφη διακόσμηση αυτών των σκύφων περιλαμβάνει πολεμικές, κυνηγετικές και τελε-

18. Άλλο κέντρο παραγωγής ανάγλυφων σκύφων αυτού του τύπου ίσως σταθεί δυνατόν να αναγνωρισθεί, με την πρόοδο της μελέτης του συναφούς υλικού, στην Πάτρα. (Τις σχετικές πληροφορίες οφείλω στον Καθηγητή κ. Ιωάννη Παπαποστόλου και στην κα Ιφιγένεια Δεκουλάκου).

τουργικές (Διονυσιακές) σκηνές, καθώς και τους Αθλους του Ηρακλέους¹⁹.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι επτά (7) σκηνές από την Διονυσιακή λατρεία, που αναγνωρίζονται επάνω στα σωζόμενα τμήματα του ανάγλυφου σκύφου της Σαλαμίνας, έχουν ακριβείς ή κοντινές αντιστοιχίες σε λειτουργικές σκηνές επάνω σε θραύσματα σκύφων από την Κόρινθο²⁰, επάνω σε μεμονωμένους σκύφους από την Ελευσίνα²¹ και την Μήλο²² καθώς και επάνω σε παραδείγματα φυλασσόμενα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο των Αθηνών (Αριθμ. Ευρ. 15306), στο Museo Sacro του Βατικανού, και στην Συλλογή Stoddard (Yale Gallery of Fine Arts, Η.Π.Α.)²³.

Η παρουσία του σκύφου στο συγκεκριμένο χώρο δεν πρέπει να είναι συμπτωματική. Μπορεί να εξηγηθεί στο πλαίσιο της αναγνώρισης της λειτουργίας του σπηλαίου ως αξιοθέατου και τόπου ηρωϊκής λατρείας του Ευριπίδη κατά τούς Ρωμαϊκούς χρόνους, όπως υποδεικνύουν η πληροφορία στην Λατινική φιλολογική πηγή (Gellius) και η επιγραφική μαρτυρία από την ανασκαφή του 1996. Δεν υπάρχει αμφιβολία όσον αφορά στον αναθηματικό χαρακτήρα του αγγείου: Πρόκειται για ένα ακριβό αφιέρωμα που θα πρέπει να έφερε στο λατρευτικό άντρο κάποιος Έλληνας ή Ρωμαίος επισκέπτης κατά τον 2ο ή 3ο αιώνα μ.Χ. Το θέμα της διακόσμησής του, πιθανότατα συνειδητά επιλεγμένο από τον αναθέτη, φαίνεται να εναρμονίζεται με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα και το “πνεύμα” του χώρου:

Αποδίδει την λατρεία του Διονύσου, του γενεσιουργού θεού και προστάτη του αρχαίου δράματος, τον οποίον ο Ευριπίδης, με μοναδικό τρόπο, ανύψωσε σε πρωταγωνιστή στο αριστούργημά του, τις “Βάκχες”, ένα έργο με τεράστια απήχηση σε όλες τις περιόδους της Αρχαιότητας (μετά

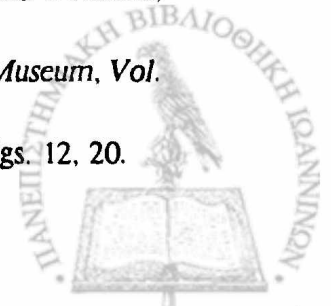
19. Βλ. σχετικώς την βασική μελέτη της Doreen Canaday Spitzer, ‘Roman Relief Bowls from Corinth’, *Hesperia*, Vol.11 (1942), 162-192. Επίσης, Kathleen Warner Slane, ‘Tetrarchic Recovery in Corinth: Pottery, Lamps and other Finds from the Peribolos of Apollo’, *Hesperia*, Vol. 63 (1994), 134, No. 16, Fig. 4: 16, Pl. 33.

20. D. Canaday Spitzer, *Hesperia* 11 (1942), 179-190, Figs. 13-19.

21. O. Kern, *Eleusinische Beiträge*, Halle, 1910. F. Courby, *Les Vases Grecs a Reliefs*, Paris, 1922, 440-443, Fig. 95 .

22. H. B. Walters, *Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum*, Vol. IV: *Vases of the Latest Period*, London, 1896, 251: G 96 (Melos), Pl. XV.

23. D. Canaday Spitzer, *Hesperia* 11 (1942), 179-180, 185-186, 189, n. 54, Figs. 12, 20.

τον θάνατο του ποιητή το 406 π.Χ.) μέχρι και τον Μεσαίωνα²⁴, που άφησε βαθιά την σφραγίδα του και στις εικαστικές τέχνες²⁵. Και με τον οποίο Διόνυσος, είναι αξιοσημείωτο, ο ποιητής εξακολουθεί να “συνυπάρχει” επάνω στο περίφημο, Ρωμαϊκών χρόνων, ανάγλυφο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κωνσταντινουπόλεως²⁶.

Ετσι, παρ όλο ότι η Διονυσιακή (Βακχική) σκηνή επάνω στον Ρωμαϊκό ανάγλυφο σκύφο δεν είναι, στο σύνολό της, εικονογραφική αποτύπωση της δράσης που αναπτύσσεται στο κορυφαίο Ευριπίδειο δράμα, η ανάθεση, στον συγκεκριμένο χώρο και μέσα στο δεδομένο Ρωμαϊκό λατρευτικό πλαίσιο, του πολύτιμου αγγείου με το Διονυσιακό θέμα μπορεί να εκληφθεί ως έμμεση επιβεβαίωση της ταύτισης του σπηλαιίου στα Περιστέρια με το ερημητήριο (και αργότερα τόπο λατρείας) του μεγάλου τραγικού.

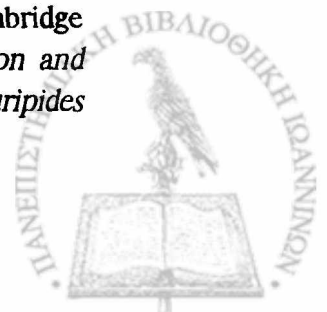
Φραγκοκρατία

Από την πρόσφατη έρευνα στο εσωτερικό του σπηλαιίου προέκυψαν, ακόμη, ευρήματα που ανάγονται στους χρόνους χρησιμοποίησής του χώρου ως κρυσφηγέτου και φυσικού “θησαυροφυλακίου”, κατά την Φραγκοκρατία. Σε αυτά περιλαμβάνονται οκτώ (8) νομίσματα (τορνέσια (δηνάρια), από κράμα αργύρου και χαλκού, billon) Λατίνων ηγεμόνων του

24. Ευχαριστώ θερμά την Δρα Ελένη Γκαστή, Λέκτορα Κλασικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, για την πρόθυμη παραχώρηση βιβλιογραφικών στοιχείων και πληροφοριών, που αφορούν στην διάδοση των έργων του Ευριπίδη κατά τους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους.

25. M. Bieber, *The History of the Greek and Roman Theater*, Princeton, 1961, Figs. 113, 114.

26. Βλ. G. Richter, *The Portraits of the Greeks*, Vol. I, London, 1965, 137 (Inv. No. 1242), Fig. 767. Για την σχέση Ευριπίδειου δράματος και Διονυσιακής λατρείας βλ. μεταξύ άλλων, A. W. Verrall, *The Bacchantes of Euripides and Other Essays*, Cambridge, 1910. R. P. Winnington-Ingram, *Euripides and Dionysos: An Interpretation of the Bacchae*, Cambridge, 1948. H. Jeanmaire, *Dionysos, Histoire du culte de Bacchus*, Paris, 1951. E. R. Dodds, *Euripides Bacchae: Edited with Introduction and Commentary*, Oxford, 1960. C. H. Whitman, *Euripides and the Full Circle of Myth*, Harvard Univ. Press, Cambridge Massachusetts, 1974. R. Seaford, *Euripides Bacchae with an Introduction, Translation and Commentary*, Warminster, 1996. V. Leinieks, *The City of Dionysos: A Study of Euripides Bakchai*, B. G. Teubner, Stuttgart-Leipzig, 1996.

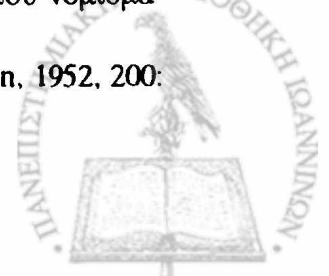
Δουκάτου των Αθηνών και του Πριγκηπάτου της Αχαΐας²⁷ (Εικ. 26-27) του τέλους του 13ου και του πρώιμου 14ου αιώνας μ.Χ., από πιθανολογούμενες αποκρύψεις στους Θαλάμους VI και VIII, καθώς και μεταλλικές αγκράφες (βλ. Εικ. 28, ευρήματα των ετών 1994-1997) και μικρά χάλκινα σφαιρικά κομβία. Στους Μεσαιωνικούς χρόνους χρονολογείται και μια σιδερένια αιχμή βέλους (Εικ. 29), που έχει κοντινά τυπολογικά παράλληλα από την Κόρινθο²⁸.

Το Σπήλαιο στα Περιστερία και ο “Ίππόλυτος” του Ευριπίδη

Με βάση την θεώρηση της αρχαίας τοπογραφίας της ευρύτερης περιοχής του σπηλαίου στα Περιστερία, καθώς και την μελέτη της σωζόμενης βιογραφίας του Ευριπίδη (*Γένος Ευριπίδου και Βίος*) και της τραγωδίας “Ίππόλυτος” (στην κλασική έκδοση του W.S.Barrett, Oxford, 1964), θεωρώ εξαιρετικά πιθανόν ο Ευριπίδης να συνέλαβε το θέμα του συγκεκριμένου δράματος και να προχώρησε στην επεξεργασία του στο σπήλαιο της Σαλαμίνας. Το σωζόμενο έργο “Ίππόλυτος” (γνωστό ως “Ίππόλυτος Στεφανίας” ή “Στεφανηφόρος”), γραμμένο από τον Ευριπίδη μετά τον πρώτο, χαμένο σήμερα, “Ίππόλυτο” (τον “Ίππόλυτο Καλυπτόμενο”), κέρδισε το πρώτο βραβείο στους δραματικούς αγώνες του 428 π.Χ. και εθεωρείτο κατά την Αρχαιότητα ένα από τα καλλίτερα έργα του ποιητή (“το δε δράμα των πρώτων”, όπως δηλώνεται στην Υπόθεση του έργου). Υπάρχουν επαρκή στοιχεία που με οδηγούν στην εκτίμηση ότι την έμπνευση του ποιητή, όσον αφορά στην σύλληψη της υπόθεσης και στη σύνθεση του δευτέρου, τουλάχιστον, “Ίππολύτου”, τροφοδότησε καθοριστικά, όχι μόνον ο παραδοσιακός και ευρύτατα γνωστός μύθος του Ίππολύτου (ενισχυμένος και με λατρεία του ήρωα στην Τροιζήνα), αλλά και το γενικότερο τοπίο του σπηλαίου που χρησιμοποιούσε, ευρισκόμενος σε ορισμένη ψυχική κατάσταση, ως χώρο μόνωσης και συγγραφής :

27. Συγκεκριμένα, στο σύνολο αυτό, έχουν αναγνωρισθεί: ένα τορνέσιο του Δουκάτου των Αθηνών (από τα ανώνυμα, της περιόδου επιτροπείας του ανηλίκου Gui II από την μητέρα του Ελένη, προ του 1287), δύο τορνέσια του Gui II de la Roche (1287-1308), ένα τορνέσιο του Philippe de Savoie (1301-1307), δύο τορνέσια της Mahaut de Hainaut (1316-1318) και δύο τορνέσια του Jean de Gravina (1318-1333). Τα μισά από αυτά είναι του νομισματοκοπείου των Θηβών και τα άλλα, του νομισματοκοπείου της Γλαρέντζας.

28. Βλ. Gladys R. Davidson, *The Minor Objects, Corinth Vol. XII*, Princeton, 1952, 200: Nos. 1529, 1530, Pl.91.

1. Από την προσεκτική ανάλυση τμήματος της σωζόμενης βιογραφίας του ποιητή (*Γένος Ευριπίδου*, 64-77) μπορεί να στηριχθεί η υπόθεση ότι η τάση φυγής και απομόνωσης του συγγραφέα στο σπήλαιο συνέπιπτε, ενίοτε, με περιόδους βαθείας προσωπικής απελπισίας και ακραίας έκφρασης της απογοήτευσής του για τις γυναίκες (μετά τους δύο αποτυχημένους γάμους του), την εκδήλωση της οργής των οποίων, μάλιστα, αντιμετώπισε κάποτε, όπως παραδίδεται, και στον ίδιο τον χώρο του σπηλαίου εν ώρα συγγραφής (“αι δε γυναίκες εβουλήθησαν αυτόν κτείναι εισελθούσαι εις το σπήλαιον εν ώ γράφων διετέλει”). Το στοιχείο αυτό αποκτά, ίσως, μια ιδιαίτερη σημασία, όσον αφορά στην πιθανή συσχέτιση του σπηλαίου με την σύλληψη του “Ιππολύτου”, εφ’ όσον ενωρίτερα δηλώνεται καθαρά από τον ανώνυμο βιογράφο του ποιητή ότι το δράμα αυτό εγράφη αμέσως μετά την πικρή συνειδητοποίηση της απιστίας της πρώτης γυναίκας του, της Χοιρίλης, σε φάση δικαιολογημένης έξαρσης του “μισογυνισμού” του. Το σπήλαιο θα φαινόταν, έτσι, το καταλληλότερο μέρος για την σύνθεση του “Ιππολύτου”.

2. Κρίσιμα σημεία της όλης τοπογραφίας του συγκεκριμένου δράματος αναγνωρίζονται επακριβώς στην χερσαία και θαλάσσια τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής του σπηλαίου και του Σαρωνικού, συνθέτοντας ένα “κύκλο” γύρω από την Σαλαμίνα. Είναι πράγματι εντυπωσιακό το γεγονός ότι το σπήλαιο βρίσκεται τοποθετημένο γεωγραφικά ανάμεσα σε καίρια ορόσημα από τον μυθικό κύκλο του Ιππολύτου.

3. Η σκηνή του δράματος, δηλ. η περιοχή της αρχαίας Τροιζήνος με την χερσόνησο των Μεθάνων, είναι ορατή, στο βάθος του ορίζοντα, από το άνδρηο της εισόδου του σπηλαίου στα Περιστέρια, όπως και ολόκληρος ο θαλάσσιος χώρος του Σαρωνικού ανάμεσα στην Σαλαμίνα και στην Τροιζήνα, χώρος με καθοριστικές προεκτάσεις στην εξέλιξη και κορύφωση της τραγικής ιστορίας του Ιππολύτου. Από τον ευρύ αυτόν χώρο ο ποιητής φαίνεται να αντλεί πλήθος από εικόνες, όπως ακριβώς μας πληροφορεί ο ανώνυμος βιογράφος του, αναφερόμενος στην άμεση επαφή του σπηλαίου του Ευριπίδη με την θάλασσα (“όθεν και εκ θαλάσσης λαμβάνει τας πλείους των ομοιώσεων”, *Γένος*, 63-64).

4. Ο ορεινός όγκος που δεσπόζει στη Νότια Σαλαμίνα, κάτω από τον οποίο βρίσκεται το σπήλαιο στα Περιστέρια, σήμερα ονομάζεται Μάλι(ε)ζα, αλλά κατά την Αρχαιότητα (και κατά πάσα πιθανότητα πολύ πριν από τον 5ο αιώνα π.Χ.) έφερε το όνομα Ακάμας. Ο μεγάλος αυτός ήρωας των Αθηνών, από τον οποίο έλαβε το όνομά της και μια από τις φυλές της Αττικής (η Ακαμαντίς φυλή), ήταν, κατά την παράδοση, αδελφός

του Ιππολύτου, γιός του Θησέως και της Φαίδρας (ενώ ο Ιππόλυτος γιός του Θησέως, από την ένωσή του με μια Αμαζόνα). Το ορόσημο του Ακάμαντος, σίγουρα συνειδητοποιημένο από τον Ευριπίδη, είναι δυνατόν να συνέβαλε και αυτό στην σύλληψη της ιδέας του δράματος από τον τραγικό ποιητή, πιθανότατα σε συνδυασμό με την άμεση οπτική επαφή που αυτός θα είχε από το συγκεκριμένο σπήλαιο με τους ορεινούς όγκους και τις ακτές της χώρας του Ιππολύτου. Ο Ακάμας, ως σημειωθεί, κάνει μια σύντομη εμφάνιση και στους “Ηρακλείδες” του Ευριπίδη, έργο σύγχρονο ή ελαφρώς μεταγενέστερο του “Ιππολύτου”. Στο πλαίσιο αυτής της ερμηνείας, θα πρέπει να λάβουμε υπ’ όψιν μας ότι ο Ευριπίδης, ως ποιητής, φημίζεται για την ικανότητά του, ιδιαίτερα μάλιστα εμφανή στα έργα της ύστερης περιόδου του, να αποτυπώνει με άμεσο και ρεαλιστικό τρόπο εικόνες από την φύση και ιδιαίτερα από την θάλασσα. Δεν θα πρέπει, γι’ αυτό να υποτιμηθεί καθόλου η πληροφορία, που βρίσκουμε στον Βίο και στο Λεξικό της Σούδας, ότι στα νιάτα του υπήρξε και ζωγράφος και ότι πίνακές του υπήρχαν στα γειτονικά Μέγαρα.

5. Εχω την αίσθηση, τέλος, ότι η ιδέα του διπλού δυσπρόσιτου σπηλαίου στα Περιστέρια, του προσωπικού, δηλαδή, “καταφυγίου” ή “φωλεάς” του ποιητή στην απότομη πλαγιά του βράχου, υποβάλλεται έντονα από τον στίχο 732 του έργου: “Ηλιβάτοις υπό κευθμώσι γενοίμαν...” (“Μακάρι να βρισκόμουνα ψηλά σε απόκρημνες σπηλιές...”)²⁹. Είναι αξιοπρόσεκτη και η θέση του συγκεκριμένου στίχου: στην αρχή ενός αριστουργηματικού χορικού, λίγο πριν από την αναγγελία της αυτοκτονίας της Φαίδρας, πλημμυρισμένου, όπως και άλλα μέρη της τραγωδίας, από θαλασσινές εικόνες...

Επιθυμώ να διευκρινίσω ότι η προτεινόμενη συσχέτιση του σπηλαίου στα Περιστέρια με τον “Ιππόλυτο” του Ευριπίδη, διατυπωμένη εδώ με την επιφύλαξη περαιτέρω επεξεργασίας, δεν έχει σκοπό να παρακάμψει ή να υποκαταστήσει το ερμηνευτικό έργο των ειδικών φιλολόγων, αλλά αντίθετα να συμβάλει στην γενικότερη διερεύνηση των πηγών έμπνευσης του ποιητή, προβάλλοντας μια εντελώς νέα, και σημαντική κατά την γνώμη μου, τοπιογραφική και ψυχογραφική διάσταση στην όλη θεώρηση της αφετηρίας του δράματος, που προκύπτει κυρίως από την οριστική ανα-

29. Βλ. σχετικώς και τα σχόλια του W.S.Barrett, *Euripides Hippolytos*, Oxford, 1964, 299-300.

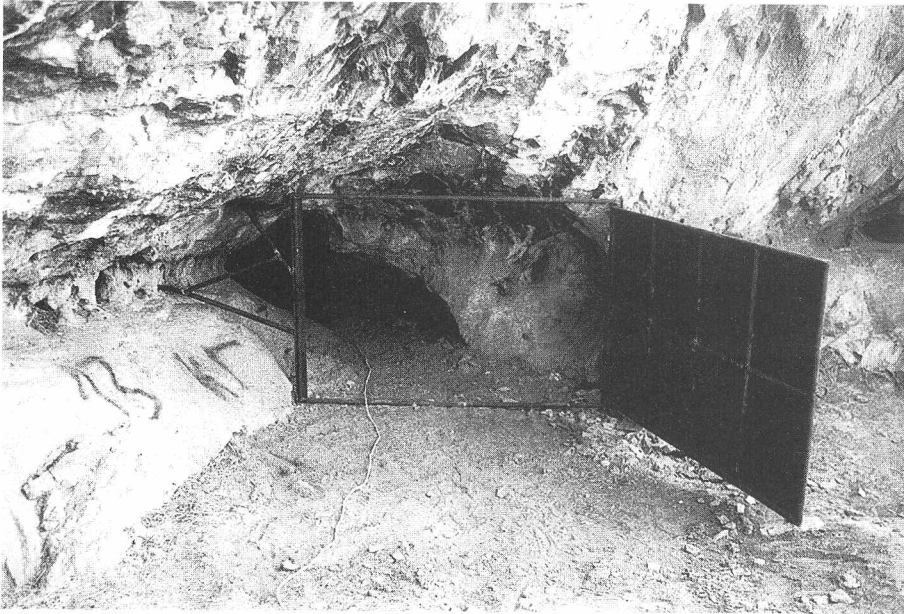

γνώριση της ταυτότητας του σπηλαίου και τον προσδιορισμό της θέσης του στο συγκεκριμένο σημείο της Νότιας Σαλαμίνας. Ο εντοπισμός του περιφήμου σπηλαίου αποτελεί νέο δεδομένο, που θα πρέπει, νομίζω, να ενταχθεί στην μεγάλη και συνεχιζόμενη φιλολογική συζήτηση για τις πηγές της δραματουργίας του Ευριπίδη. Η δική μου αίσθηση, ομιλώντας ως ανασκαφέας του χώρου και ερευνητής του αρχαίου τοπίου, και όχι ως φιλόλογος, είναι ότι, πέρα από την αναγνώριση του σπηλαίου στα Περιστέρια ως “ποιητικού εργαστηρίου” του μεγάλου τραγικού, του πρώτου μάλιστα “εργαστηρίου” του είδους αυτού που γίνεται γνωστό από την Κλασική Ελλάδα, έχουμε κερδίσει και τον χώρο σύλληψης και συγγραφής ενός κορυφαίου έργου του.

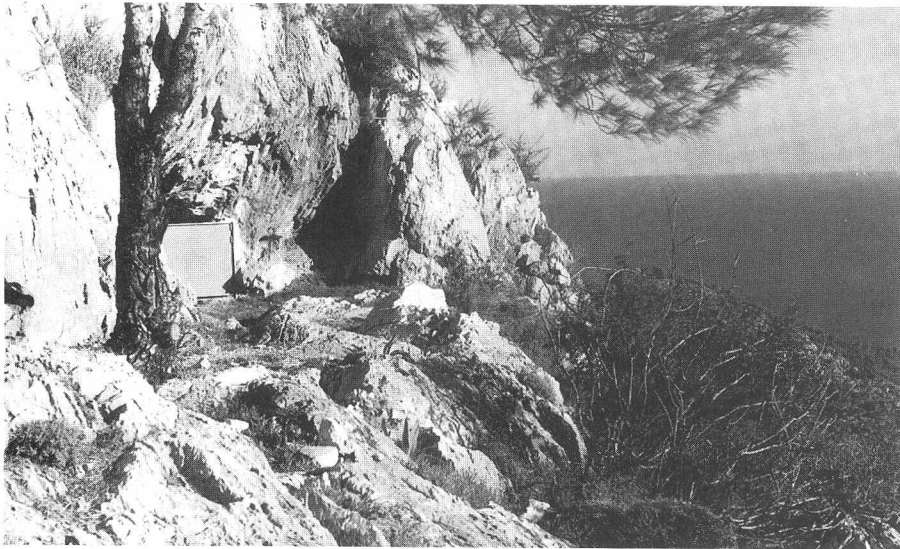
Επίλογος

Η προγραμματιζόμενη για το θέρος του 1998 ανασκαφική περίοδος στον χώρο του Σπηλαίου του Ευριπίδη θα έχει ως κύριο στόχο την διερεύνηση των επιχώσεων στην περιοχή της πηγής νερού, σε σημείο στα δεξιά της σημερινής ανόδου προς το σπήλαιο, της οποίας η χρήση πρέπει να σχετίζεται με τις διαφορετικές λειτουργίες του ιστορικού σπηλαίου στην διάρκεια των αιώνων. Η ολοκλήρωση της αρχαιολογικής έρευνας του χώρου θα πρέπει να ακολουθηθεί από την άμεση λήψη μέτρων αποτελεσματικής προστασίας, ανάδειξης και προβολής αυτού του μοναδικού για τον Ελληνικό Πολιτισμό μνημείου.

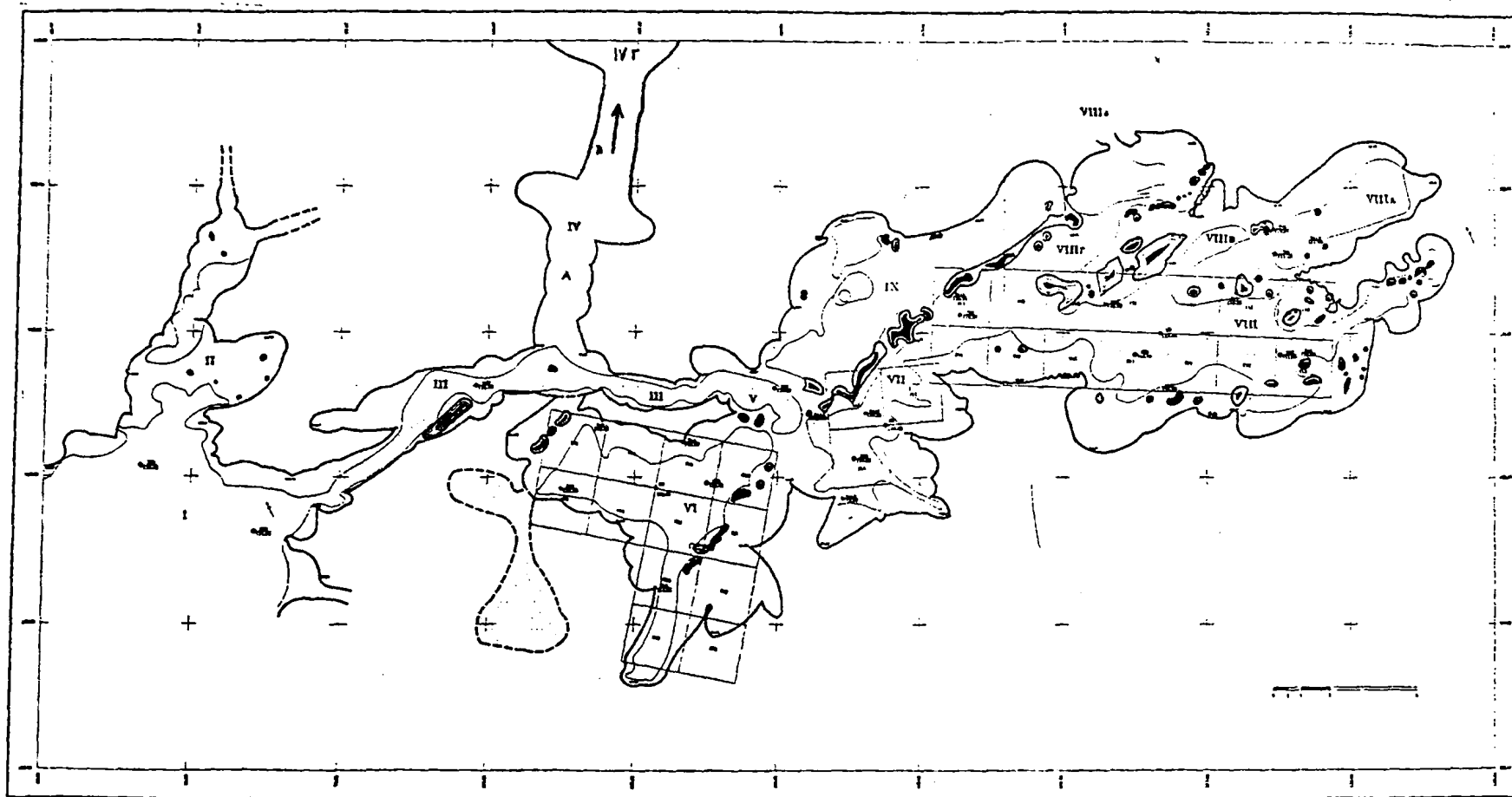

Εικ. 1. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Η είσοδος του σπηλαίου κατά την πρώτη ημέρα της ανασκαφής (Σεπτ. 1994).

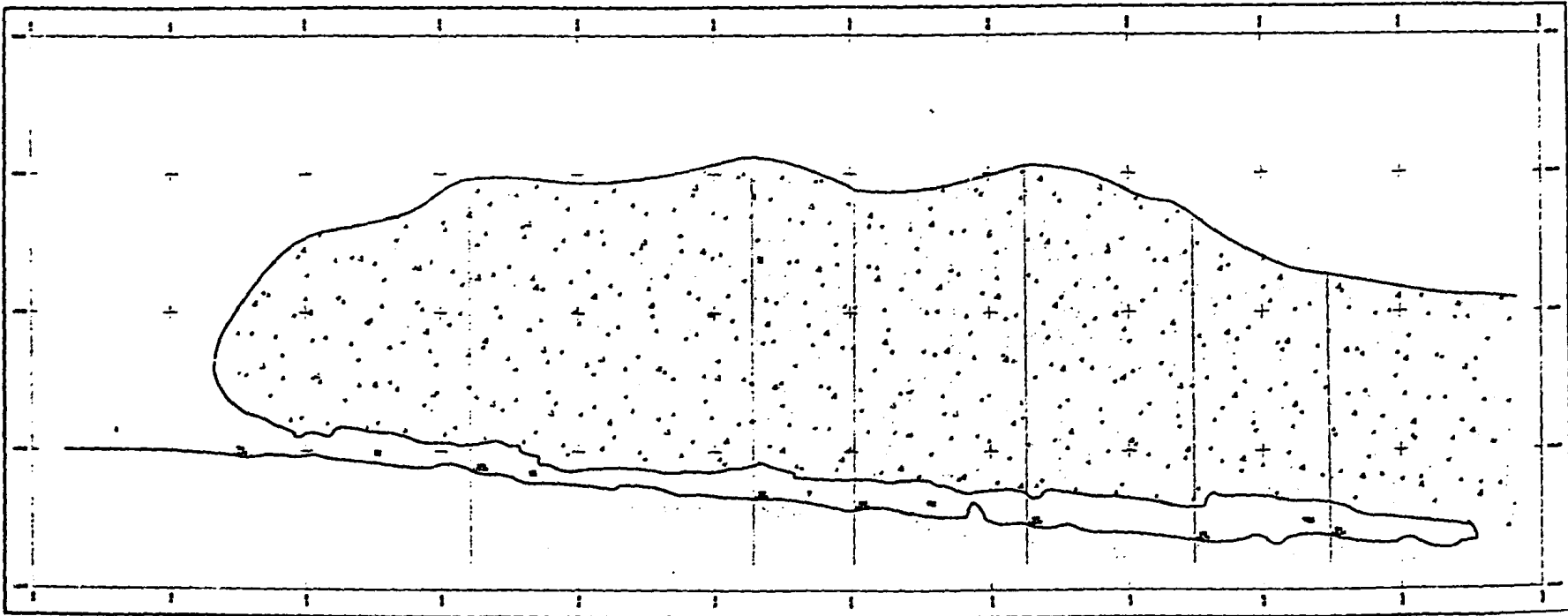

Εικ. 2. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Άποψη του φρυσικού ανδρήρου μπροστά από την είσοδο του σπηλαίου (από Δυσμάς).

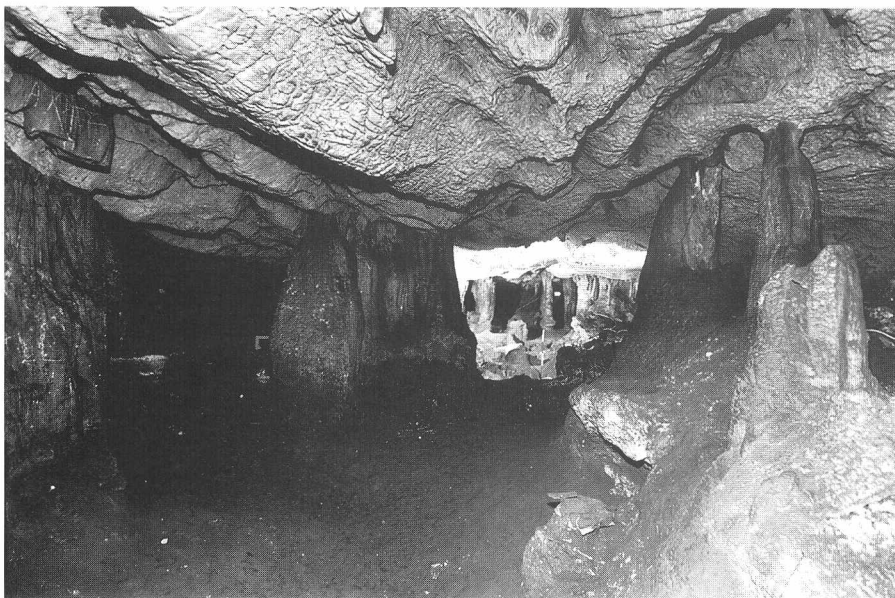

Εικ. 3. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Κάτοψη των χώρων του σπηλαιίου (αποτύπωση: Γ. Μακρής).
Τμήμα του φυσικού ανδρήρου της εισόδου, στα αριστερά (Χώρος I).

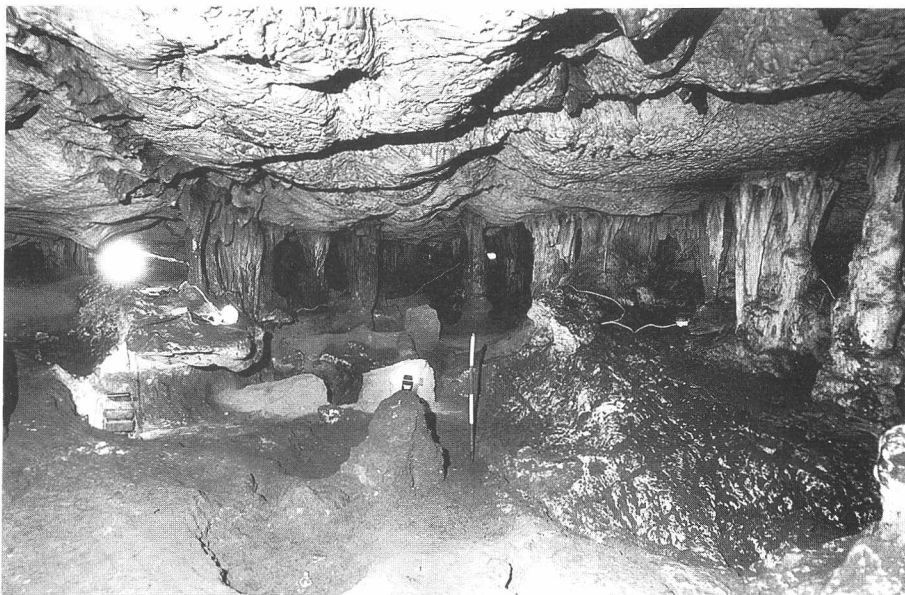
Εικ. 4. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Τομή του σπηλαίου, πριν από την αφαίρεση της επίχωσης στο εσωτερικό (αποτύπωση: Γ. Μακρής).

Εικ. 5. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Αποψη του εσωτερικού του σπηλαίου. Στο βάθος, ο Χώρος (Θάλαμος) VIII.

Εικ. 6. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Αποψη του Θαλάμου VIII, πριν από την έναρξη της ανασκαφής (1994), από Δυσμάς.

Εικ. 7. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Άποψη του Θαλάμιου VIII, μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής στο εσωτερικό του (από Δυσμάς).

Εικ. 8. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Άποψη του Θαλάμιου IV Γ και του στενού Διαδρόμου IV Α-Β, από Βορρά.

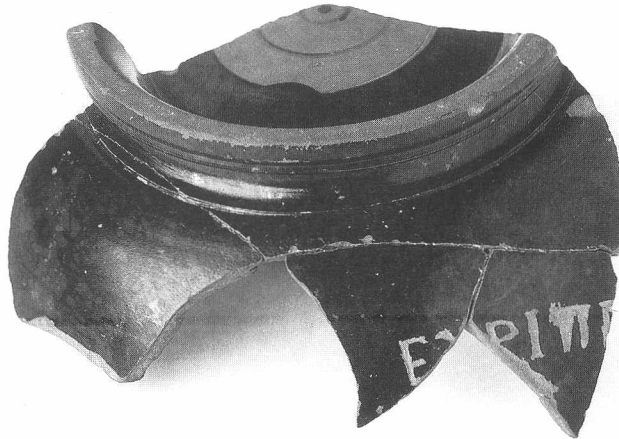
Εικ. 9. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Αποψη του Θαλάμου IV Γ, όπου βρέθηκε ο σκύφος με το όνομα του Ευριπίδη (από Νότο).

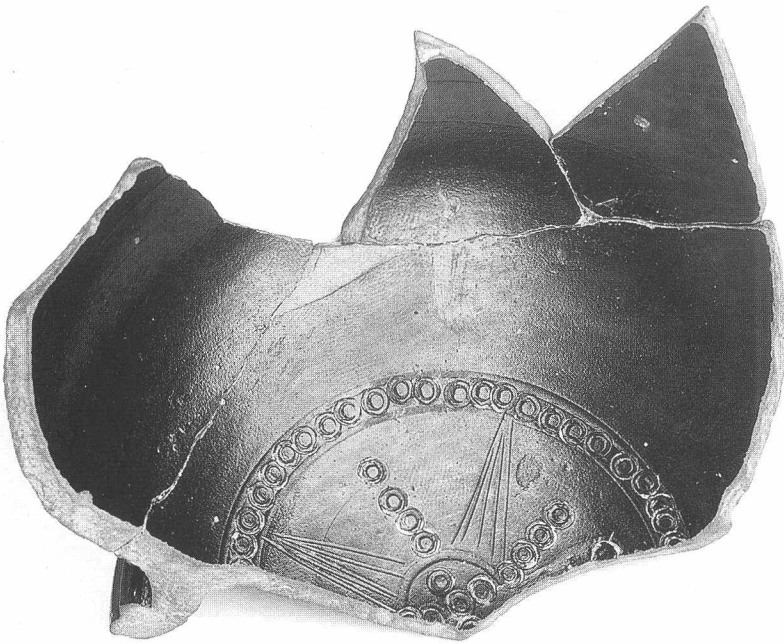
Εικ. 10. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Άνω τμήμα μαρμαρίνου ειδωλίου γυναικείας μορφής της Νεολιθικής εποχής.

Εικ. 11. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Τμήμα ερυθρόμορφης Αττικής ληκύθου του ύστερου 5ου αι. π.Χ., με παράσταση ιπταμένης Νίκης.

Εικ. 12. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Τμήμα Αττικού μελαμβαφούς σκύφου του προχωρημένου 5ου αι. π.Χ., με το όνομα του Ευριπίδη χαραγμένο στην εξωτερική επιφάνειά του σε μεταγενέστερους (Ρωμαϊκούς) χρόνους.

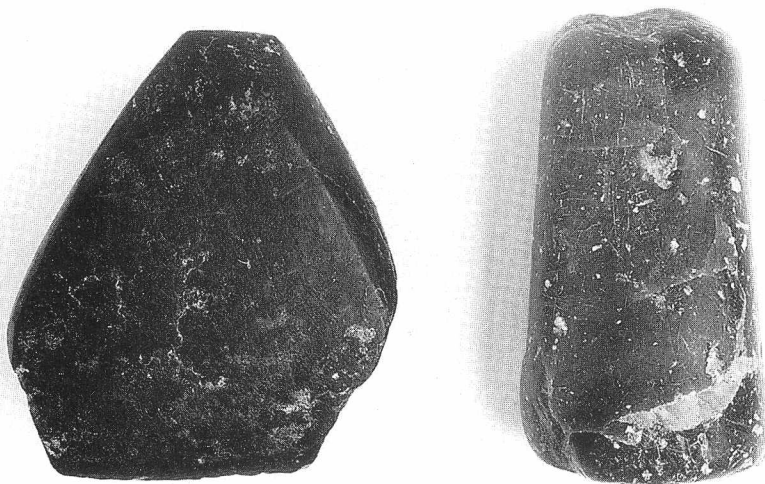
Εικ. 13. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Το εσωτερικό του μελαμβροφούς σύφρου της Εικόνας 12.

Εικ. 14. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Επάργυρο νόμισμα (αντωνινιανός) του Αυτοκράτορος Γαλλιηνού (πρόσθια όψη, σε μεγέθυνση).

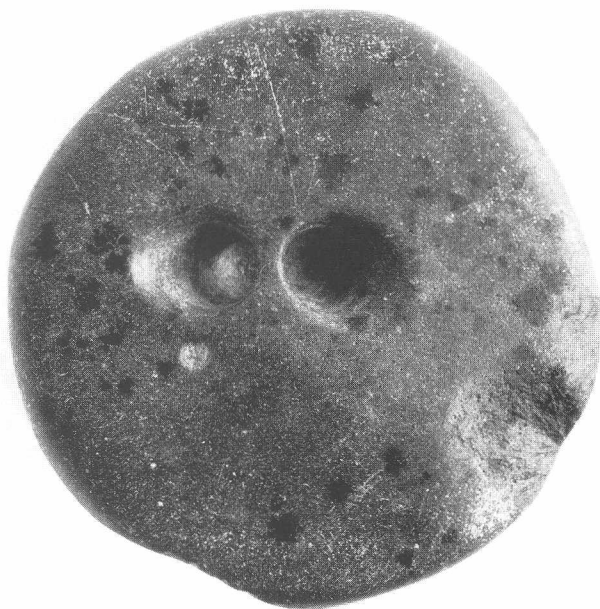

*Εικ. 15. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς.
Άθικτος θησαυρός, αποτελούμενος από επάργυρα νομίσματα
του Αυτοκράτορος Γαλιηνού και της συζύγου του Σαλονίνας.*

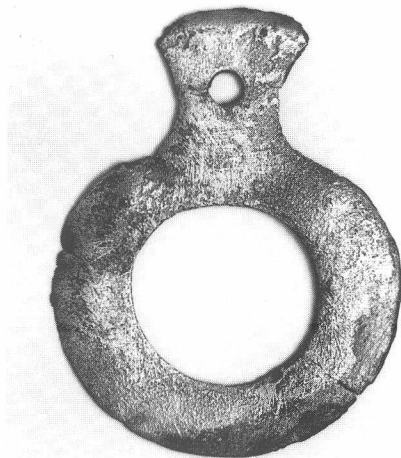

Εικ. 16. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Λίθινα εργαλεία της Νεολιθικής εποχής.

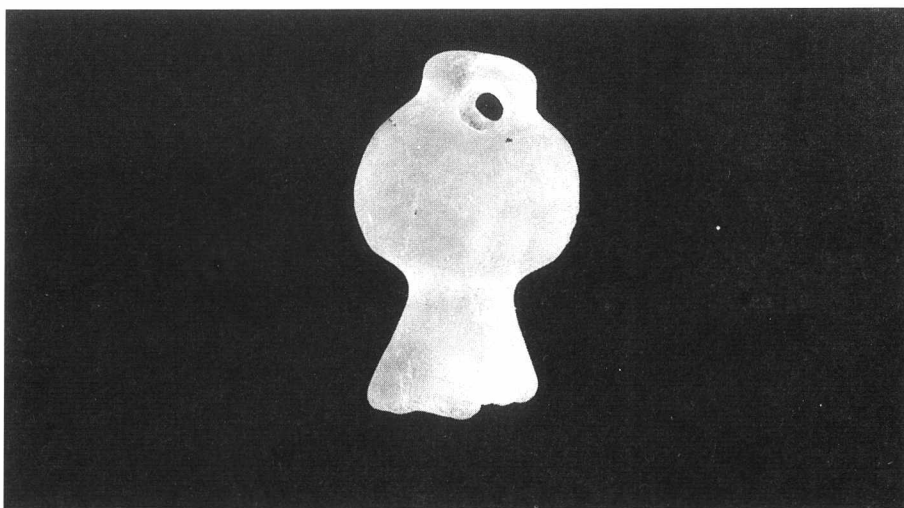
*Εικ. 19. Σπήλαιο Ενριπίδη, Σαλαμίς.
Λίθινο περίαπτο ή κομβίο της Νεολιθικής εποχής.*

*Εικ. 20. Σπήλαιο Ενριπίδη, Σαλαμίς.
Αργυρό δακτυλιόσχημο εξάρτημα ή περίαπτο της Νεολιθικής εποχής.*

*Εικ. 21. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς.
Χάλκινη τριχολαβίδα της Μυκηναϊκής εποχής.*

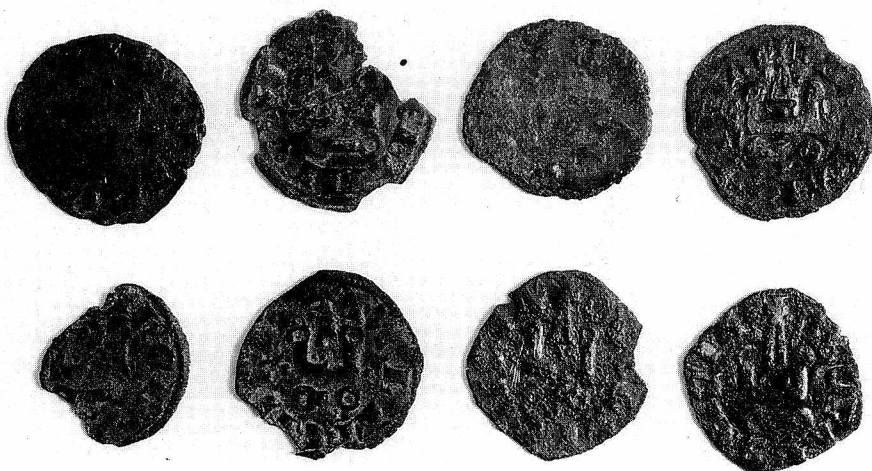
*Εικ. 22. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Ψήφος ή περιάπτο σε μορφή ροδιού,
από ορεία κρύσταλλο, της Μυκηναϊκής εποχής.*

Εικ. 23. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Ρωμαϊκός ανάγλυφος σκύφος, με σκηνές από την υπαίθρια λατρεία του Διονύσου.

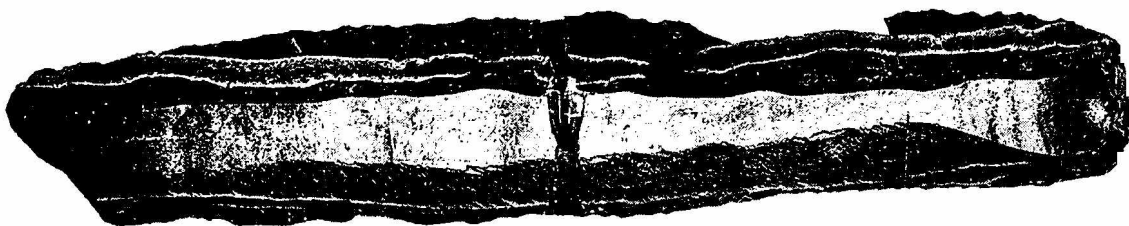
Εικ. 24. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Προτομή του Αυτοκράτορος Γαλλιηνού (σε μεγέθυνση), επάνω σε επάργυρο νόμισμα του θησαυρού της Εικόνας 15.

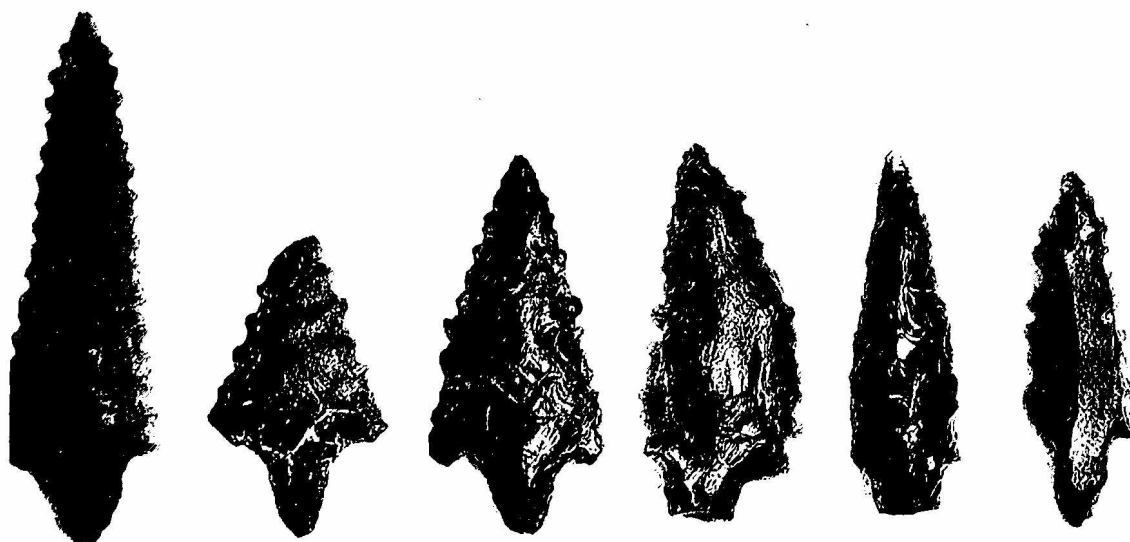
*Εικ. 27. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς.
Τα νομίσματα της Εικόνας 26 (οπίσθια όψη).*

*Εικ. 28. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς.
Χάλκινες αγκράφες των χρόνων της Φραγκοκρατίας.*

*Εικ. 17. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς.
Λεπίδα από πυριτόλιθο της Νεολιθικής εποχής.*

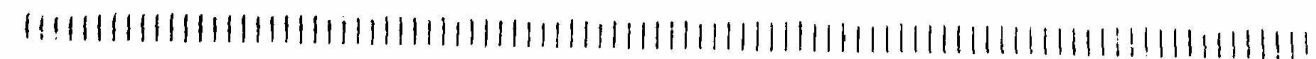
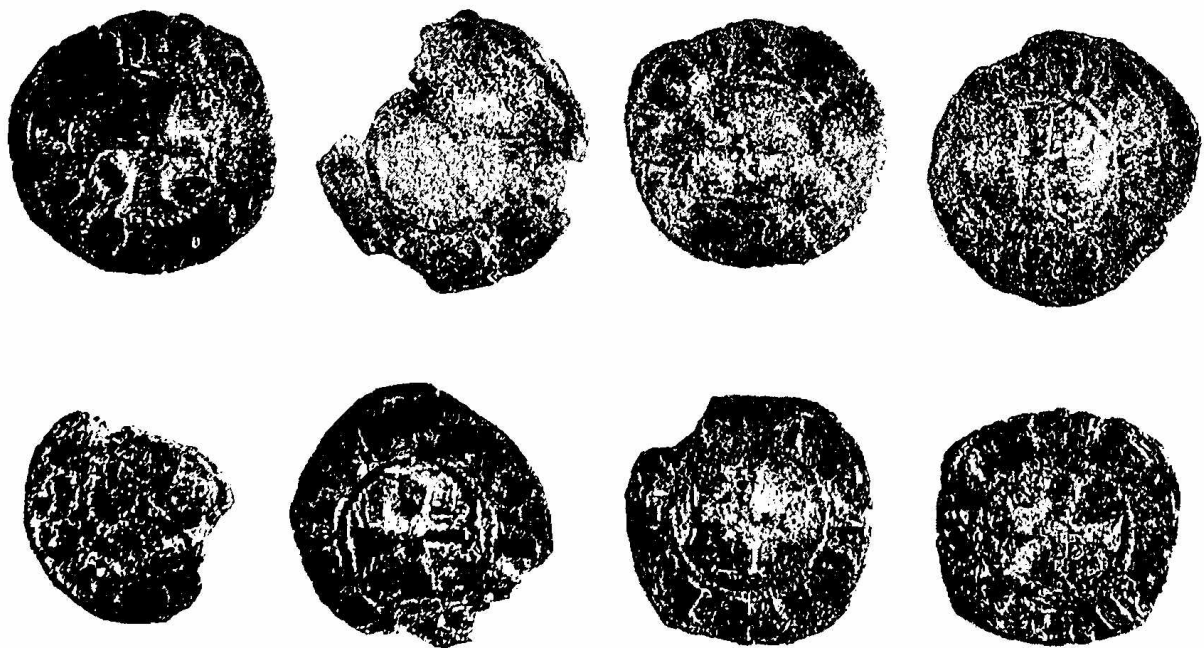

*Εικ. 18. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Αιχμές κυνηγετικών ή αλιευτικών βελών,
από πυριτόλιθο (1) και Μηλιακό οψιδιανό (2-6), της Νεολιθικής εποχής.*

Εικ. 25. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Προτομή της Σαλονίνας (σε μεγέθυνση), επάνω σε επάργυρο νόμισμα του θησαυρού της Εικόνας 15.

Εικ.26. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς. Νομίσματα (τορνέσια) Λατίνων ηγεμόνων του Δουκάτου των Αθηνών και του Πριγκηπάτου της Αχαΐας (πρόσθια όψη).

*Εικ. 29. Σπήλαιο Ευριπίδη, Σαλαμίς.
Σιδερένια αιχμή βέλους των χρόνων της Φραγκοκρατίας.*

ABSTRACT

«A CAVE WITH A MOUTH TOWARDS THE SEA»: THE CAVE OF EURIPIDES IN SALAMIS

PART I: EXCAVATIONS IN 1994-1997: A SUMMARY

PART II: THE RESULTS OF THE 1997 CAMPAIGN

by

Yannos G. Lolos

This paper, in two parts, is a presentation of the main results of the systematic excavation, conducted by a team under the direction of Y. G. Lolos in 1994-1997, at a cave (with a total length of ca. 47 m.) near the small Bay of Peristeria on the south coast of the island of Salamis in the Saronic Gulf.

To judge from the numerous finds retrieved from the disturbed layers inside the cave, the place appears to have been used for various purposes in the course of five (5) different periods, i.e. in the Late Neolithic, Late Mycenaean, Classical and Roman period, and also in the period of Frankish rule of Greece.

The cave at Peristeria can be safely identified with Euripides' famous den, where the poet used to retire and compose his dramas, on the basis of descriptions preserved in the texts of four ancient writers (Philochoros, Satyros, the Anonymous biographer of Euripides and Aulus Gellius, a Roman writer who visited Euripides' Cave in the 2nd century A.D.), and also on the evidence of an Attic black-glazed cup-skyphos of the late 5th century B.C., found in Chamber IV C in 1996, bearing the name of Euripides, apparently a dedication to the poet scratched upside-down on the cup in the Roman period. In that period, the cave is very likely to have emerged as a «tourist shrine», a place of worship in honour of the great tragedian.

In the last section of the paper, the argument is advanced that *Hippolytos*, one of Euripides' best dramas (of 428 B.C.) may well have been conceived in the Cave at Peristeria, situated between landmarks of the mythical cycle of Hippolytos, below Mount Akamas and directly opposite Troizen and Methana, and with a fine view towards the Saronic sea.

